DI YIDISHE LITERATUR UN DI LEZERIN

Samuel Niger

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

ש. ניגער

די יידישע ליטעראטור און די לעזערין

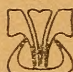

ווילנע — 1919.

דרוקעריי „ווילנער פארלאג" קל[illegible] טעפן גאס, 23.

ש. ניגער

די יידישע ליטעראטור און די לעזערין

ווילנע — 1919.

דרוקעריי "ווילנער פארלאג" קליין־סטעפן גאס, 23.

כדי אַז די פֿאַקטען פֿון דער יודישער ליטעראַטור זאָלן ניט זיין קיין הילע, טרוקענע פֿאַקטען, נאָר רינגעלעך אין דער קייט פֿון אונזער גייסטיגער ענטוויקלונג, גלידער פֿון אַ גאַנצען אָרגאַניזם, כדי אַז די כראָנאָלאָגישע און ביבליאָגראַפֿישע דאַטען זאָלן ווערען דאַטען פֿון דער ליטעראַטור־געשיכטע, איז נויטיג צו קענען און אויסצופֿאָרשען די צייט און די לופֿט פֿון די דאָזיגע אַלע פֿאַקטען און דאַטען. נויטיג איז עס אין אַלע ליטעראַטורען; אין דער יודישער ליטעראַטור איז עס נויטיגער, ווי אומעטום. די יודישע ליטעראַטור איז אַן אויסנאַם אין דעם פּרט, וואָס אין איהר האָבען די היפּטראָלע געשפּיעלט ביז דער לעצטער צייט בעדערפֿענישן פֿון אַ כלל, ד. ה. אויסווייניגסטע בעדערפֿענישן, ניט דער אינעווייניגסטער ברען און אימפּעט פֿון שאַפֿונגסדראַנגיגע יחידים. דער כלל איז אָבער שטענדיג מעהר פֿערשקלאַפּט ביי דעם אָרט און דער צייט, וואו און ווען ער לעבט, ווי דער יחיד, וואָס גאָט האָט איהם געבענשט אָדער פֿערשאָלטען מיט אַ דאָרשט נאָך פֿרייהייט אין שאַפֿונג. און נאָך אַ זאַך איז פֿאַראַן, וואָס צווינגט אונז ביי דער פֿאָרשונג פֿון דער יודישער ליטעראַטור אַכטונג צו געבען שטאַרק אויף דער סביבה, וואו זי איז געוואַקסען און אויסגעוואַקסען. מיר מיינען דאָס, וואָס אויף דער יודישער ליטעראַטור האָט דער אַרום געווירקט אויף צווייערליי אופנים: 1) דירעקט, ווי אומעטום, און 2) אינדירעקט — דורך אַנדערע ליטעראַטורען, ד. ה. דורך דער דייטשער אָדער העברעאישער ליטעראַטור. דער שורש פֿון יעדער וויכטיגער ערשיינונג אין דער עברי־טייטש־ליטעראַטור מוז געזוכט ווערען, ערשטענס, אין דעם יודישען לעבען פֿון אַ בעשטימטער צייט און אין אַ בעשטימטען אָרט, און, צווייטענס, אין דער העברעאישער אָדער דייטשער ליטעראַטור פֿון אַ בעשטימטער צייט און אין אַ בעשטימטען אָרט. אָט פֿאַרוואָס די סביבה־פּראָבלעם איז ערגיץ ניט אַזוי וויכטיג, ווי אין דער וויסענשאַפֿטליכער אויספֿאָרשונג פֿון דער ליטעראַטור אויף עברי־טייטש.

צו דער סבֿיבֿה אָבער (מיר רעדען דאָ וועגען דער סאָציאַלער, ניט וועגען דער נאַטור־סבֿיבֿה) געהערען פֿריהער ווי אַלץ די מענשען, וואָס לעבען אין איהר, די מענשען מיט זייערע בעדערפֿענישען, מיט זייערע טראַדיציעס, מיט זייער כאַראַקטער. מוז מען פֿריהער ווי אַלץ וויסען דעריבער, ווער זענען די מענשען, וואָס האָבען געווירקט אין פֿערשיידענע צייטען און ערטער אויף דער ענטוויקלונג פֿון דער יודישער ליטעראַטור, ווער זענען זיי עקאָנאָמיש, סאָציאַל, רעליגיעז, מאָראַליש א. אז. וו. די יודיש־דייטשע ליטעראַטור איז בעשאַפֿען געוואָרען דערהויפּט פֿאַר פּראָסטע מענשען און ווייבער; מוז מען וויסען, אין וואָס פֿאַר אַ פּרטים האָבען געווירקט אויף איהר אי די, אי יענע... די דאָזיגע שטודיע איז אַ פּרובֿ (דערווייל נאָר אַ פּרובֿ) אויפצו־ווייזען און קלאָר צו מאַכען די ווירקונג פֿון די פֿרויען אויף דער יודישער ליטעראַטור.

די יודישע ליטעראַטור — און די לעזערין.

I.

אין דער אָנגענומענער מיינונג, אַז די ליטעראַטור אויף יודיש איז אין אָנהויב געווען אַ ליטעראַטור נאָר פֿאַר ווייבער און עם הארצים, שטעקט אַ שטיקעל גוזמא. אַ וויכטיגער יסוד פֿון דער פֿאָלקסליטעראַטור בכלל און פֿון דער יודישער בפֿרט איז דער פֿאָלקלאָר, און אינ'ם יודישען פֿאָלקלאָר האָבען אַ חלק געוויס אויך לומדים און וואוילקענעוודיגע: שטאַמען דען די יודישע גלייכווערטלעך, וואָס אַנדערע פֿון זיי זענען אַזוי שאַרף און מיט אַזאַ עמקות — שטאַמען זיי דען אַלע פֿון ווייבער אויף די פּריזבעס, פֿון שוסטער־יונגען און שניידער־געזעלען? איז דען אַ טייל פֿון זיי ניט בעשאַפֿען און געברויכט געוואָרען אין קלויז, אין שול, אין דער וועלט פֿון לומדות און חריפֿות? פֿלעגט דער חשובֿ'ער יוד, דער בעל־יועץ פֿון שטאָדט, אַז מען פֿלעגט קומען צו איהם אויף אַן עצה, ניט ענטפֿערן אָפֿט מיט אַ וויץ, מיט אַ משל, מיט אַ גלייכוואָרט? אין דער קלוגער רבֿ, אַז ס'פֿלעגט האַלטען ביי אַ פּשרה און אַ דין־תורה, פֿלעגט ער ניט זאָגען דען עפּיס אַ גלייכווערטיל, ניט דערצעהלען אַ פֿאָלקס־מעשה? היינט דער מגיד?!

אויך די פֿאָלקסליעדער זענען ניט אַלע געזונגען געוואָרען פֿון דיענסטמיידלעך, ניט אַלע — ביים וואַרשטאַט. מכירת־יוסף, עקדת

יצחק, גלות, אַחשורוש און אַנדערע שפּיעלען פֿלעגען אָפֿט אויפֿגעפֿיהרט ווערען אין די ישיבֿות פֿון ישיבֿה-בחורים — צו אַ „סיום“, אויך אויף אַנדערע שמחות; דערביי פֿלעגט זיין דער ראש-ישיבֿה, פֿלעגען זיין בעלי-בתּים חשובֿים. אָבער אויך אַזוי לידער אויף יודיש פֿלעגען געזונגען ווערען אָפּט אויף שמחות פֿון לערנער; און די לידער, וואָס עס זענען אַריינגעמישט אין זיי פּסוקים און ווערטער פֿון תּנ״ך, פֿון פּיוטים[1], זענען געוויס אויך בעשאַפֿען געוואָרען פֿון לערנער, פֿון יודעי-ספֿר. אויך זענען פֿאַרהאַן פֿאָלקסליעדער, וואָס דער אינהאַלט זייערער וויזט, אַז זיי זענען געזונגען געוואָרען פֿון „אָרים-בחורים“, „פּאַטראָנעס“ (קלויזניקעס אָדער מלמדים)[2]. נח פּרילוצקי ברענגט אין זיין זאַמלונג לידער, וואָס ווערען געזונגען אין פּוילין פֿון די חסידישע רביים[3]. די בעריהמטע „ווייבערשע“ תּפֿילה „גאָט פֿון אבֿרהם פֿון יצחק, פֿון יעקבֿ“, וואָס ווען אפילו זי איז ניט קיין פֿאָלקסליעד, ווי ה׳ פּרילוצקי מיינט, געהערט זי דאָך צום יודישען פֿאָלקלאָר, איז איינע פֿון די עלטסטע תּפֿילות אויף יודיש און האָט אָהן אַ שיעור וואַריאַנטען[4] — די דאָזיגע תּחינה פֿלעגט אויף אַ בעזונדער נוסח געזאָגט ווערען שבת צו נאַכט פֿאַר הבֿדלה פֿון ה׳ לוי יצחק בערדיטשעווער[5] (געשט. 1809).

בכן, אי אינם שאַפֿען, אי אינם געניסען די פֿרוכטען פֿונם יודישען פֿאָלקלאָר האָבען אַ חלק געהאַט לומדים, רבנים, גוטע יודען, ניט נאָר ווייבער און עם-הארצים.

אָבער אויך די מחבֿרים און איבערזעצער פֿון ספֿרים אויף יודיש זענען אַן אַנדערש מאָל אויסען געוועזען ניט נאָר דעם המון-עם און די ווייבער. אַזוי שרייבט אבֿרהם בן משה, דער איבערזעצער פֿון יחזקאל אין גראַמען (קראָקא, 1586): „אין מיטשן וואָל בשיידן, פֿר ווייבֿר אוני מיידן, אך צו לייאן מיט פריידן, בחורים אונ׳ בעל הבתּים אַלי ביידן“[6]. און ר׳ אליהו בחור דערמאָנט אין דער געגראַמטער הקדמה צו זיין תּהלים-איבערזעצינג (וויניציאה, 1545). „דיא מלמדים די מיט דען יונגן קנַלן (קנעלען) אין תּהלים רעכֿט טויטשין וועלן, דיא ווערט דאָש דאָזיג [בוך] אונטר וויזן, דאָש זיא ניט מין אינ טויטשן גריידן“[7]. ליט דער מיינונג פֿונם אַנאָנימען פֿערפֿאַסער פֿונם געגראַמטען יודישען ספֿר „חיי עולם“, וואָס שטאַמט, ווי עס וויזט, פֿון 16-טען

יאָהרהונדערט[8], קאָן די יודיש־טייטשע איבערזעצונג פון דער סדרה פערבייטען תרגום: נאָכדעם ווי ער הייסט מעביר זיין אַלע וואָך די סדרה „צווייא מאָל עברי איני תרגום איין מאָל“, זאָגט ער: „האָסט ניט איין תרגום, צוא איינם מאָל טייטש זאָלטו זיין בערייט“[9]. נאָך וויכטיגער איז די הקדמה צו דער רעדעלהיימער אויסגאַבע פונ׳ם בערימטען מעשׂה־בוך (1753; די ערשטע באַזעלער אויסגאַבע איז אַרויס אין יאָהר 1602[10]). אין דער דאָזיגער הקדמה שטעהט בפירוש געשריבען, אַז „עס דאַרף זיך קיין למדן אויך ניט שעמען אויס דעם מעשׂה־בוך צו לייען (לייענען)“[11].

די דאָזיגע דרייסטע מיינונג נעמט זיך דערפון, קאָן זיין, וואָס דער אַנאָנימער אַווטאָר אָדער קאָמפּילאַטאָר פונ׳ם מעשׂה־בוך, וואָס ער איז, מסתמא, אויך דער פערפאַסער פון דער דערמאָנטער הקדמה, האָט געהאַט אַ שטיקעל שייכות צו קבלה (דאָס זעהט מען פון די פיעל זאַכען פון זוהר און אַנדערע קבלה־ספרים, וואָס זענען געבראַכט אינ׳ם מעשׂה־בוך), און די מקובלים, אַזוי ווי שפּעטער די חסידים, האָבען ניט געמאַכט קיין גרויסען חילוק צווישען אַ למדן און אַ פּשוט׳ען יודען, האָבען זיי אויך קיין חילוק ניט געמאַכט צווישען דער שפּראַך פונ׳ם למדן און דער שפּראַך פונ׳ם פּראָסטען יודען. אויך האָבען זיי, ווי אין העברעאיש, אַזוי אויך אין יודיש, ניט געמיהט זיך צו זיין פּאָפּולער דוקא און פערשטענדליך פאַר אַלעמען: ניט מיט דער קלאָרקייט, נאָר, פערקעהרט, מיט דער סודות׳דיגקייט און פערשטעלטקייט פון זייערע רייד האָבען זיי געוואָלט צו ווירקען אויפ׳ן לעזער. אַז איהר לייענט דעם „טייטש־זוהר“, דעם נחלת־צבי, (פראַנקפורט ביים מיין 1711), פיהלט איהר ניט, ווי ווען איהר קוקט אַריין אינ׳ם טייטש־חומש (פּראָג, 1608), אַז ס׳איז געשריבען געוואָרען פאַר מענשען, וואָס זענען ניט שטאַרק איבערגעשפּיצט אין ניט זעהר בע׳הבנ׳ט אין די קליינע אותיות׳לעך; דער מקובל צבי הירש כאַטש, דער פערפאַסער אָדער ריכטיגער אַרויסגעבער[12] פון נחלת צבי, פוילט זיך ניט, פערקעהרט, אַריינצושטעלען וואָס שווערערע און מאָדנערע ווערטער. וואָרום פאַר׳ן מקובל, ווי געזאָגט, איז ניט וויכטיג, ווער איז דער, וועמען ער וויל פערכשופ׳ן מיט זיינע רייד, אַ למדן צי אַן עם־הארץ. און דעריבער מיינען מיר, אַז ר׳ אלעזר שולמאַן ז״ל האָט אומזיסט זיך גע׳חידוש׳ט אויך אויף דער הקדמה פון ר׳ שמעון עקיבא בער

הענוכ׳ש צום ספר אביר יעקב (זולצבאך 1717), וואָס איז אויך אַרויסגעגעבן געוואָרען, ווי עס ווייזט, ניט דוקא פאַר ווייבער און פּראָסטע מענשען: אינ׳ם מויל פון אַ מקובל (און דער מחבר פונ׳ם דערמאָנטען ספר איז געווען אַ מקובל) זענען, פערקעהרט, זעהר פערשטענדליך און נאַטירליך אַזוינע ווערטער, ווי „איר ליבן ברדר, מאַנן אונ׳ ווייבר, בחורים וזקנים, קומט אונ׳ זייט אייך מתענג בתענוגים, אונ׳ טוט צו דען נייאן ספר הער לויפן, אונ׳ טוט אַיז ביהענד קיפן. עש איז אייטל טעם אונ׳ חן, צו לייאן דריני איז גאָר שין, אויף פרשות וויא איז עש גישטעלט, א. אַז. וו. אך לומדים דרפין דרינו לייאן, עש ווערט זיך געוויש איר הערץ דרינו פרייאן, א. אַז. וו. עש דאַרף זיך קיין למדן שעמין, פיל סודות ווערן זיין אופן באר, פיל חדושי־תורה ווערט איר דאָ ווערן גיוואר״ [13].

פאַר׳ן מקובל[14] און אויך פאַר׳ן חסיד איז מאַמע־לשון יודיש ניט קיין שאַנד. ויינע בעריהמטע ספורי מעשיות (1815), איינס פון די שענסטע ווערק אין דער יודישער ליטעראַטור, האָט ר׳ נחמן בראַצלאַווער (1772 — 1811) דערצעהלט אויף יודיש, און זיינע תלמידים האָבען אַריינגעלעגט אין זיי דערנאָך טיעפע כוונות און געהיימע סודות. אויך תפלה טון ביחידות צו גאָט פלעגט ר׳ נחמן הייסען אַלעמען, ניט נאָר עם־הארצים, אויף מאַמע־לשון[15], און ער און זיינע תלמידים האָבען אַליין געמאַכט תפלות אויף יודיש[16]. ווייטער, ר׳ לוי יצחק בערדיטשעווערס ניגונים און תפלות מיט יודישע ווערטער זענען נאָך עד היום בעקאַנט און פערשפּרייט אין פאָלק, און אויך אין איינינגע ספרים פון די חסידישע רביים געפינען זיך שטיקער יודיש[17]; אַפילו כתבים מיט חסידישער תורה פלעגען געשריבען ווערען אָפטמאָל האַלב לשון־קודש, האַלב יודיש[18]. איז עס מעהר ניט ווי אַ המשך פון דער חסידישער טראַדיציע, ווען דער ליאַדיער רבי, ר׳ דוב בער, האָט אָנגעשריבען אַ גאַנץ ווערט אויף יודיש, דער מוסר־ספר פוקח עורים[19], און ווען אין דער הקדמה צו אָט דעם ספר׳ל שרייבט ער: „... און אגב איז דש איין פעולה אַפילו פאַר דען למדן, וויל עש איז גיזאָגט אויף מיטר שפּראָך, דרום דר וועקט זיך די הארץ פון מענשען, צו מקיים זיין ווש ער זעהט. למשל דר דאָקטר שרייבט ניט אין דאָקטר בוך פאַר די דאָקטוירים, נאָר צו פּראָשטי ליט, אעפ״כ אַז איין דאָקטר לערנט דעם בוך קליגט ער זיך דורך דען בוך א.

אַז. וו.״ בײַ די חסידים איז דער עיקר די האַרץ, און קײן שפּראַך זאָגט דאָך ניט אַזויפיל דעם מענשליכן האַרצען ווי די מוטער־שפּראַך, און אויף קײן לשון קאָן די מענשליכע האַרץ דאָך ניט אַרויסזאָגען זיך אַזוי פרײַ און לײַכט ווי אויף מאַמע־לשון. דעריבער האָט אינ׳ם חסידים אײגען מאַמע־לשון אַ וווערט אויך פאַר׳ן למדן, און זײ האָבען אויך פאַר לומדים געשריבען אָפּטמאָל אויף יודיש.

אָבער אויך אין דער העברעאישער הקדמה צו דער יודישער איבערזעצונג (חרך אליעזר פּאַווי) פון בחינת עולם, וואָס איז שוין ניט קײן חסידישער ספר, רעדט זיך וועגען לומדים, וואָס קאָנען האָבען נוצען פון דער דאָזיגער איבערזעצונג: „ואף גם ללומדים יהיה (תהיה) ההעתקה הלז (ו) תועלת גדול (ד)[20]).

אין דער הקדמה צו אײנער פון די אַלטע יודישע תחינות־זאמלונגען שטעהט, אַז „מן זאָל מיט דעם קינט לערנן אין דר מטר לשון“[21]). און אין סאַמע אָנהויב זאַמלונג ווערט געבראַכט טאַקע אַ ברכה פאַר קינדער אויף עברי־טייטש.

אויך דער בעקאַנטער מוסר־ספר לב טוב (די צווייטע איסגאַבע איז אַרויס אין פּראָג 1620), איז ניט געקוקט אויף דעם, וואָס אין דער הקדמה רעדט זיך, ווי דער שטייגער איז, וועגען די, וואָס קענען קײן לשון קודש ניט, געשריבען דאָך, ווי עס ווייזט, ניט נאָר פאַר ווייבער און עם־הארצים. „נון, דער דרך ארץ“, לייענען מיר אין דעם פּרק „הלכות דרך ארץ“, וואָס זיין טעקסט ווערט אגב געבראַכט בײַ וואַגענזייל[22]), „איז גיטיילט אויף פיר טייל. איין טייל רעט פון איינם (תלמיד חכם) וויא ער זיך הלטן זאָל בדרך ארץ. דז אנדר טייל רעט פון אַלטי לייטן ווי זיא זיך זאָלן הלטן (בדרך ארץ). דז דריט טייל רעט וויא זיך זאָלן הלטן די בעלי בתים אונ׳ בחורים אונ יונגן וויא זיא זיך זאָלן הלטן בדרך א׳׳ץ. דז פירדי טייל רעט וויא זיא זיך זאָלן הלטן ווייבר אונ׳ מוידן (בדרך ארץ)“[23]). אויך דער מחבר פון׳ם „צוכט שפּיגעל“ (ערשטע איסגאַבע, לויט דעליטש, 1610), זעליגמאַן אולמא, איז מיט די שפּראָכען, וואָס ער האָט איבערגעאַרבײט אין גראַמען אויף יודיט־טייטש, אויסען געווען, משמעות, ניט נאָר עם־הארצים. צו אַן עם־הארץ וואָלט ער זיך ניט געווענדט מיט אַזאַ מין עצה:

ווילסט דו פֿון לערנען האָבען געווין,
זא בהויך דיין חכמה אונד זין;
לערן דאָס דו עס פֿערשטעהסט, אונד ניט אבענהין
אונד ווען דו אזא צו לערנען בעגעהרסט
דאָ איז עס דיר מין (מעהר) מצוה, אַלס ווען דו
איין דרשה דו הערסט [24].

אויך גליקל האַמיל (אויף דייטש גליקעל פֿון האַמעלן; 1645 — 1724) פֿערענטפֿערט זיך ערגיץ ניט, וואָס זי שרייבט איהרע זכרונות[25] אויף יידיש־דייטש, כאָטש זי איז געווען אַ וואויל־קענעוודיגע, איז געגאַנגען קינדווייז אין חדר און האָט פֿערשטאַנען גוט לשון־קודש. אַגב, האָט זי פֿערזאָגט איהרע קינדער, וואָס צווישען זיי זענען געווען לומדים: „לייאיט (לייענט) אים טייטשען בראנד שפּיגיל אים לב טוב"[26]. א. ה. ווייס (דאָ מאַלען מיר אַ שפּרונג פֿון 18־טען אין 19־טען יאָהרהונדערט) דער־צעהלט וועגען זיין פֿאָטער, וואָס איז געווען אַ יוד אַ תּלמיד חכם „אשר באהבה רבה קרא בספרי דברי הימים כתובים עברית או גם עברית־טייטש כמו ספר יוחסין וסדר הדורות, צמח דוד ושארית ישראל"[27].

בכלל פֿלעגט דעם למדן ניט אָנשטעהן צו לייענען רע־ליגיעזע ספרים אויף עברי־טייטש (דאָס איז געווען אַ סימן פֿון עם הארצות); אָבער ביכלעך מיט אַ וועלטליכען אינ־האַלט פֿלעגט מען זיך ניט שעמען אַפּנים צו לייענען אַ מאָל איך אויף פּראָסט יודיש. צום ביישפּיעל דיק'ס „חייציקל אַלמין" און „ר' שמעיה גוט־יום־טוב־ביטער" פֿלעגען לייענען אויך אַזוינע מענשען. וואָס זייער שביינער איז געווען צו לאַכען פֿון די „ווייבערשע" ספרים; אַזוי דערצעהלט אין זיינע ערינערונגען א. י. פּאַפּירנא[28], און אין דיק'ס אַ זאַך, וואָס איז נאָך ניט גע־דרוקט[29], און וואו עס קומט פֿאָר אַ געשפּרעך צווישען דעם מחבר אין איינעם אַ ראַבינער אַ משכיל, זאָגט דער לעצטער צו דיק'ן: „...איהר זייט דער איינציגער, וואָס איהר בעלעהרט, ציוויליזירט אונזער אידישע וועלט ניט נאָר פֿרויען און מעדכען און פּראָסטע מענ־שען, ניין, זעלבסט די בעסערע קלאַסען מענשען, לומדים און משכילים"... יע, משכילים פֿלעגען אָפֿט זייער „אַפּיקורסות" שעפּען פֿון „זשאַרגאָנישע" טריף־פּסול'ען, וואָס שיין אין דער ערשטער העלפֿט

פֿינם פֿאַריגען יאָהרהונדערט האָבען ווי אָנגעהויבען צו פֿערשפּרייטען זיך צווישען די יודישע לעזער, געדרוקטע אָדער אין מאַנוסקריפּט[30].

.II

עס שטעקט אַלזוי אַ שטיקעל גוזמא אין דער מיינונג, אַז די איינציגע לעזער פֿון דער עלטערער ליטעראַטור אויף יודיש זענען געווען וויבער און פּראָסטע מענשען.

די מיינונג איז דאָך אַ ריכטיגע.

אַפֿילו די מחברים וואָס זענען אויסען געווען אויך לומדים, האָבען דאָך דער עיקר געמיינט „דיא ווייבר אונ' דש גימיין פֿאָלק, דש ניט קאָנין תורה לערנין"[31]. ר' אנשיל, דער מחבר פֿון „מרכבת המשנה" (קראַקוי 1534), איינעם פֿון די ערשטע געדרוקטע ספרים אויף יודיש, דערמאָנט אין זיין הקדמה די, וואָס ווילען „רעכט צו טייטשן אַלי ווערטר נאָך דער רעכט מיינונג על פּי הדקדוק", דער עיקר אָבער איז ער אויך אויסען, די ווייב אָדער טאָכטער „די נארט (נייערט) טייטש קענט ליאין"[32]; די פֿריהער דערמאָנטע הקדמה צו דער תהלים-איבערזעצונג פֿון ר' אליהו בחור, וואו עס רעדט זיך וועגען מלמדים, הייבט זיך אויך אָן מיט די ווערטער „איר ורומי ורויאן (פֿרומע פֿרויען) דיא אנדעכטיגע"; איבער די דריי אויף יודיש איבערגעזעצטע לידער פֿון הגדה (אל בנה, אחד מי יודע, חד גדיא), וואָס וואגענזייל ברענגט אין זיין פֿריהער ציטירטען ווערק, שטעהט: „דריי לידער, וועלכע די יודען, זאנדערליך די ווייבס בילדער אונטער דענזעלבען — — אן דעם אבטערפֿעסט צו זינגען פּפֿלעגען"[33]· ר' משה פֿראַנקפֿורט רעדט אויך אין דער אינטערעסאַנטער הקדמה צו זיין איבערזעצונג פֿון „מנורת המאור" וועגען „דעם געמייני מאן אונ אך נשים"[34]. און ר' שלמה זלמן לאָנדאָן, דער מחבר פֿון דעם קולטור-היסטאָריש זעהר אינטערעסאַנטען העברעאיש-יודישען ספר „קהלת שלמה" — טייטשט אים בפירוש: ...אונ וויל עש זיינן פֿיל מאַנן אונ' ווייבר דיא זעלבר ניט וואיל אין פֿורמירט (אינפֿאָרמירט?) זיין אין דש לשון הקודש, האָב איך... פֿיל ווערטר פֿון לשון הקודש אונ' דען טייטש דאָ אונטר געשטעלט אונ' היר מיט אין דער דרוק געבראַכט" (עס ווערט געבראַכט אַ קורץ העברעאיש-יודיש ווערטערביכעל)[35]. ביי

אַ תּפלה פֿאַר אַ גוסס, וואָס ווערט געבראַכט אין דעמזעלבען ספר, שטעהט געשריבען: „דיא מאַנן זאָלן זאָגן ביא איין גוסס אַז (ווי) דאָ שטיט אין לשון הקודש אונ' דיא חייבער זאָלן זאָגן אל שדי אַז דיא דאָ שטיט אויף טייטש"[36].

אויך די אַרויסגעבער פֿלעגען אין די אויפֿרופֿען זייער'ע צו די קונים זיך ווענדען דערהויפּט צו ווייבער. אַזוי אַשטייגער הויבט זיך אָן אַ ספר ברכת המזון (באַזעל 1600) מיט די ווערטער: „איך יעקב בר' אברהם ז"ל דר שרייבר, אַלי ורומי ווייבר הב דש טייטש בענשין אין דרוק גיבראַכט, דרום ליבה ווייבר האָט אויף מיר אַכט" א. אז. וו.[37]. אויך דער אַרויסגעבער פֿון דער בעריהמטער תנ"ך-איבערזעצונג, וואָס איז פֿערפֿאַסט געוואָרען פֿון יוזל וויצנ-הויזן (1679) — יוסף בן אברהם עטיאש — שרייבט וועגען די פּירושים, וואָס זענען געמאַכט געוואָרען אויף תנ"ך על פּי רש"י, אַז „ווען מאן זיא יוא אזא נאָך אננדר לייאנט, קאָן דער געמייני מאן דער קיין למדן איז דעם פּסוק קיין טעם אב האָבן, דען דיא ספרים זיינן ניט פֿון ווארט צו ווארט פֿאַר טייטשט דרך ספור דברים, ראש עש איין איטליכר הן איש או אשה, בחור או בתולה, אַפּילו גימייני לייט אַזא וואול קענטן דען המשך פֿון דען פּסוקים פֿאַר שטין אזא וואול אַז איין למדן[38]. אַזוי שרייבט אויך דער אַרויסגעבער פֿון לב טוב און לב חכמים: „אַזוי ווייש וואול דאָש פֿיל זיין די קיין לשון הקודש קענן, אַזו קן מן זיך איין צייט שטעלן אום אין טייטשי געטליכע ספרים צו לייאנן"[39]. בישיידליך, פֿר ווייבר אונ' מיידליך", — איז אַ גראַם, וואָס טרעפֿט זיך אין דעם גרעסטען טייל שער-בלעטער און הקדמות פֿון די עלטערע יודישע אויסגאַבען; אָפֿט שטעהט „פֿר מאַנן אונ' ווייבר" אָדער „מאַנן אונ' פֿרויאן". מיינט מען דאָס פּראָסטע מענשען, מאַנסביל, וואָס אינם פּרט פֿון לומדות שטעהען זיי אויף דערזעל-ביגער מדרגה, וואָס ווייבער. אַזעלכע מאַנסביל עם הארצים האָ-בען ביי אונז קיינמאָל ניט געפֿעהלט, און עס האָבען זיך שטענדיג געפֿינען מענשען, רעליגיעזע און וועלטליכע שריפֿטשטעלער, וואָס האָבען געזאָרגט פֿאַר זיי. אַזוי שרייבט דער מחבר פֿון בראַנט שפּיגעל: „דש בוך ווערט גימאַכט טייטש דען ווייבר אונ מאַנן די דאָ זיין אם (אַלס) ווייבר און קון קענן ניט פֿיל לערנן"[40].

און ר' לייב ברעש, איינער פֿון די ערשטע חומש-איבער-

זעצער אינ'ם 16-טען יאָהרהונדערט, שרייבט, אַז ער האָט געזעהן „דש בעו"ה מיר ניט וויל לרנן (לערנער?) האָבן אונ' די ווייבר אונ' בחורית אונה פוילצילש (יונגע מיידלעך) דיא זעהין עש פֿון, דיא מאַכן דש זיי ניט לערנן, דאָ לערנן זיי אַך ניט אונטערליגע בעלי בתים ולטין גערן לרנן... אונ שעמין זיך די סדרה צו לערנן מיט דעם פירוש מיט איינם רבי"[41] — דערפֿאַר האָט ער געדרוקט דעם חומש „אין טייטשע שפּראַך". וועגען דיזעלביגע בעלי בתים, וואָס האָבען קיין צייט ניט געהאַט צו לערנען אין דער יוגענד, רעדט זיך אויך אינ'ם שלוסוואָרט פֿונ'ם אַרויסגעבער צו ר' אליהו בחור'ס תהלים-איבערזעצונג (1545)[42].

דעם אייגענעם מאָטיוו געפֿינען מיר אין דער הקדמה צו דער אַנאָנימער איבערזעצונג פֿונ'ם בעריהמטען ספר „אורחות צדיקים" אָדער „ספר המדות": „... ווייל דאָש ספר אורחות צדיקים אין גימאַכט אויף לשון-קודש וואָש וואר (ווער?) קיין למדן אִיז פֿר שטייט דרינן ניט, איך די נשים ווייזן ניט, דרום האָב איך דאָש אויף טייטש גישטעלט, אַז איטליכער זאָל ווישן, וואָש אין דעם ליבן ספר שטייט"[43]. אויך דער מחבר פֿונ'ם פּאָפּולערען מוסר-ספר „שמחת הנפש" (צום ערשטען מאָל אַרויס אין יאָהר 1707) שרייבט: ...„נון דער למדן דער קאָן ליינן אין לשון הקודש אויף אין איין קהילה, ווי (וואו) לומדים זענין, קאָן דער גימיינר מאַן פֿרעגן, אבר אין פיל ערטר, וואָס קיין לומדים זענין דאָ, קאָן מען ניט פֿרעגן, און וועלכי לייט וואָלטן גערן גאָט דינין אונ ווייסין ניט. דרום האָב איך גישטעלט מוסר ותוכחות ודינים אויף טייטש, דס איטליכר ליינן קאָן, קאָן זיך איטליכר איין שיעור מאַכן אַלי טאָג צו לערנין דרינט". אין ספר מנהגים, וואָס איינע פֿון זיינע אויסגאַבען (פֿון יאָהר 1762) ציטירט גרינבוים אין זיין כרעסטאָמאַטיע[44], שטעהט בפירוש אינ'ם פּרק, וואו עס רעדט זיך וועגען שבת, אַז „נאָך טיש זל מן לרנן אונ' וועלכר ניט קאָן לרנן, זאָל אין טויטשן גימליכן ביכר לייאן"... אָבער נאָך שאַרפֿער און קלערער רעדט וועגען דער נויטיגקייט צו בענוצען די מוטער שפּראַך פֿאַר די, וואָס פֿערשטעהען קיין לשון קודש ניט, יוסף בר יקיר, דער פֿערפֿאַסער פֿון דער ערשטער געדרוקטער יודיש-טייטשער סדור-איבערזעצונג (1546): „... דרום האלט איך, שרייבט ער, ור (פֿאַר)

אײטל טאָרן דיא אין לה"ק וואלן ארן (דאַוונען) אונ' ור שטײן דארן קײן וואָרט, איך וואָלט דך גערן װישן נארט (נײערט) וואש זיא קענין האָבן ור איין כונה דרום האָבן מיר גימאַכט איין מסקנה צו דרוקן דיא תפלה אין טײטשר שפראַך אונ' אנדרי ספרים מיר דר נאָך"[45].

מיר זעהען, אַז דער רוב יודיש-טײטשע איבערזעצער און פערפאַסער האָבן אין זינען געהאַט טאַקע די פּראָסטע אומווי-סענדע מענשען, וואָס דעם איבערנאָן צווישען זיי האָבן פערנומען די ווײבער.

ט אַלע פרויען, אמת, זענען טעמפּ געווען איך עברי: קאיזערלינג, בערלינער און גידעמאַן[46], רעכענען אויס אַ צעטיל יודישע פרויען, וואָס זענען געווען וואזילקענעוודיגע ניט נאָר אין תחינות זאָגען,, איך אין תלמוד אין פּוסקים; אין די חשוב'ערע יודישע פאַמיליעס פלעגט מען אָפט שיקען די מיידלעך אין חדר אַריין גלייך מיט די יונגלעך: גליקל-האמיל איז געגאַנגען אין חדר, איך (שפעטער) פוילינע װענגעראָוו[47]). אונטען וועלען מיר רעדען וועגען פרויען פערפאַסערינס, וואָס זיי זענען דאָך אודאי גע-ווען למדנ'טעס... נאָר דאָס זענען אַלץ איסנאַמען.

בדרך כלל האָבן יודען תמיד געהאַלטען, אַז ווייבער זע-נען פּטור פון לערנען, כאָטש ניט אַלע פון די חכמי התלמוד האָבן מסכים געווען צו דער מיינונג פון ר' אליעזר, אַז „כל המלמד בתו תורה כאלו מלמדה תפלות"...

אינ'ם אַלטען יודישען מוסר-ספר בראַנטשפיגל (צום ערשטען מאָל געדרוקט אין יאָהר 1602 און אפשר נאָך פריהער[48]) ווערט דערצעהלט פון איינעם אַ יודען, וואָס ווען עס פלעגט געבוירן ווערען ביי איהם אַ יונגעל, פלעגט ער אויפ'ן טאָוועל פון ספר, וואו ער פלעגט געוועהנליך פערצייכענען משפחה-געשעהענישען, צושריי-בען: „גאָט זאָל געבען, איך זאָל איהם אויפהאָדעווען לתורה, לחופה ולמעשים טובים"... אויף אַ מיידעל אָבער פלעגט ער שרייבען... „גאָט זאָל געבען, איך זאָל זי אויפהאָדעווען אויף נייהען, וועבען און מעשים טובים"[49]). אַ מיידעל איז בעשאַפען פאַר דעה וועלט, ניט פאַר יענער, פאַר'ן לעבען, ניט פאַר תורה.[50]). אין דער תחינה אויף גוטע קינדער, וואָס ווייבר

זאָגען, בעט מען אויף יונגלעך: „...אונ' מיין קינדר זאָלן זיין בעלי הוראות אונ זיא זאָלן פסקנן איסור והיתר אונטר ישראל פון גאָטס וועגן", אויף מיידלעך אָבער איז דער נוסח שוין גאָר אַן אַנדערער, אויף מיידלעך בעט מען פריהער ווי אַלץ, זיי „זאָלן היפש זיין און שין גציערט און זאָלן האָבען גנאָד און לייט-זעליקייט און דייני אויגן און אין לייטנש אויגן" און ערשט דער-נאָך — „אַז זיי זאָלן האָבן גוטן שכל און זאָלן זיין איטל צנועות וצדקניות וחסידות"[51]. דער דאָזיגער טיפער אונטערשייד צווישען יונגלעך און מיידלעך פיהלט זיך אויך אין די פאָלקס-ליעדער די יודישע. אַ יונגעלע אַז מען פערוויגט, זינגט מען:... וואָס איז די בעסטע סחורה? דאָס קינד וועט לערנען תורה; תורה וועט ער לערנען, ספרים וועט ער שרייבען, אַ גוטער יוד וועט ער בלייבען[52]. אַז אַ מיידעל אָבער ליגט אין וויגעלע, זאָגט מען: „... וואָס איז די בעסטע סחורה? שרה'לעס חתן וועט לער-נען תורה; תורה וועט ער לערנען, ספרים וועט ער שרייבען; אַ גוטע און פרומע וועט שרה'לע בלייבען"[53]. פאַר שרה'לען איז גענוג, זי זאָל זיין אַ גוטע און פרומע, תורה לערנען און ספרים שרייבען וועט פאַר איהר דער חתן, דער מאַן. זי וועט „לעזען ביכעלעך" און „שטריקען טיכעלעך", זי „וועט זיין געלאַדען אויף די באַלען" און „טאַנצען אין די זאַלען", ווי עס שטעהט אין אַן אַנדער פאָלקסליעד.

דאָס איז אָבער נאָר מיידעלוויז; וועט זי חתונה האָבען, וועט איהר לאַגע זיין שוין ניט אַזוי אידיליש: זי וועט האָ-בען דאַן בילכערע אַרבייט, ווי לעזען ביכעלעך און שטריקען טיכע-לעך; אויף איהר וועט ליגען ניט נאָר די בעל-הבתישקייט אין דער פאַמיליע, אויך דעם עול פון פרנסה וועט זי טראָגען. יודישע פרויען (און דאָ געהען מיר איבער צו דער סאָציאַלער לאַגע פון דער פרוי, וואָס האָט אַזאַ ראָלע געשפּיעלט אין דער שאַפונג פון דער יודישער ליטעראַטור) פלעגען אַמאָל אַזוי ווי איצט, זיצען אין קראָם, און אָפט פלעגען זיי אַפילו אַרומפאָהרען מיט סחורה איבער די דערפער און ירידים[54]. ניט דער מאַן פלעגט זאָרגען פאַר דער ווייב, נאָר אָפט איז געווען פערקעהרט: אַ מין שטילער אָב-מאַך איז געווען צווישען זיי, ווי צווישען יששכר און זבולון: דער מאַן איז געווען יששכר, ער פלעגט זיצען און לערנען, און

ז, זבולון אין אַ קליידעל, פלעגט טון אין געשעפט [55]. אויך איהר נאָמען פלעגט זיך טרעפען ניט נאָר די קלייט, אויך דער מאַן: מענדעל בריינעס (ביי פרצ'ן), חיים-חנה חיה-טריינעס, (ביי מענדעלע'ן), לוי זלאַטעס (ביי שלום-עליכם).

עס פערשטעהט זיך, אַז ניט תמיד איז געווען אַזוי, אָבער דאָס פלעגט טרעפען זעהר אָפט. דאָס זעהט מען דערפון, וואָס דער טיפּ פון אַ יודענע אַן אשת חיל האָט איבערגעלאָזען אין אונזער שענער ליטעראַטור, אָנגעהויבען פון עטינגערס „סערקעלע", אַהינע שפּעטערע שפּיגלען. גאָרדאָן האָט זי בעזונגען אָדער, ריכטיגער, בעוויינט אין זיין „קוצו של יו"ד"; מיט בענענונגען זי איך אין זיין ספור „רבלה מוכרת חמאה" [56].

אשת-חיל'ס זענען דאָס רוב יודינעס, וואָס מענדעלע האָט געשילדערט (חיה-טריינע, חיים-חנה'ס ווייב אין „פישקע דעם קרומען", בנימין השלישי'ס פלוניתטע און אַנד.). און מענדעלע'ס איינקעל, שלום עליכם, האַלט אונז אין איינעם פון זיינע ראָמאַנען אַ לעקציע אַ גאַנצע, און זעהר אַן אינטערעסאַנטע לעקציע, וועגען אָט דעם עכט יודישען פּרויענטיפּ, דער אשת-חיל: „אין דער צייט, זאָגט ער, ווען מען האָט נאָך ביי אַלע פעלקער צו טון מיט דער שאלה, צי איז די נקבה איך עפּיס אַ מענש, דאָס הייסט: צי מע מעג איהר עפּיס געבען איין אַרבייט אין דער האַנד, צי איהר עסק איז טאַקע נאָר די שטוב, דאָס טעפּעל, די קינדער און דעסגלייכען, דעמאָלט, ווען גרויסע מענשען זיצען און בראָכען זיך דעם מוח איבער דעם ענין שוין היבשע עטליכע יאָהר, איבערפיהרענדיג אַזוי פיעל פּאַפּיר און טינט — שטעהען זיך די מאַזעפּעווקער יודען פון דערוויטענס און מאַכען חוזק פון זייערע אַלע המצאות און אויפטועכצען, דען ביי זיי אין מאַזעפּעווקע שפּילט די יודענע פון קדמונים פּונקט אַזאַ ראָלע ווי דער יוד, און די בעל-הבית'טע איז ניט קלענער פּנים'ס בעל הבית, אדרבה מען קאָן זאָגען, אַז כמעט דער גאַנצער מסחר אין מאַזעפּעווקע געפינט זיך ביי די ווייבער אין די הענד. עס טרעפט זיך דאָרט גאַנץ אָפט, אַז דאָס ווייב פערשטעלט דעם מאַן מיט איהר נאָמען לחלוטין" א. אַז. וו. [57].

ניט ווייניגער קלאָר און דייטליך רעדט וועגען דער גרויסער

ראָלע פֿון דער יודישער פֿרוי אינ'ם עקאָנאָמישען לעבען דער אַלטער דיק: „.... דאַן ווארען נ'ר דיא פֿרויען דיא געשעפֿטס-פֿיהרער אין די מענער זייע'ע ווארען אָרעמע לומדים, זיי פֿלעגען זיך אַריינצולאָזען אין די קראָמען נור אים פֿרייטאָג אום באד געלד צוא ,בעטען בייא דיא ווייבער אין פֿלעגען זיך גענוג אָנ-ווארטען ביז זייא פֿלעגען עס בעקומען, און דאָס אויך מיט קללות און מיט זידלעריי. דאהער פֿלעגען די עלטערן ריהמען זייערע מיידלען בייא איינעם שידוך טאָן, מיט דיזע ווערטער: אינזער טאָכטער איז אַ בעריעצקא, זיא וועט קענען מפרנס זיין איינען מאן זייער גוט"[58]). אין עס וואָלט אַ טעות געווען צו מיי-נען, אַז די יודינעס זענען געווען ניט צופֿרידען מיט זייער גורל, אַז זיי האָבען זיך שלעכט געפֿיהלט אין די „הויזען", וואָס זיי האָבען געטראָגען. פּונקט פֿערקעהרט. זיי האָבען זיך געשעצט גליקליך אין זייער לאַגע. דורכדעם, וואָס זיי האָבען פֿערדיענט צום לעבען פֿאַר'ן מאַן און די קינדער, האָבען זיי פֿאַר זיך אַליין געקראָגען – אַ חלק לעולם הבא. ווי ווייט דער דאָזיגער יששכר-זבולן-שותפות צווישען מאַן און ווייב איז געווען ערנסט, קאָן מען זעהן דערפֿון, וואָס מען פֿלעגט ניט פֿערלאָזען זיך אויף הבטחות גלאַט אין דער וועלט אַריין: עס פֿלעגט טרעפֿען, אַז די ווייב, די געשעפֿט-פֿיהרערין פֿלעגט פשוט פֿאָדערן אַ צעטיל ביים מאַן דעם למדן, אַ מין קשר, וואו ער זאָל זיך מתחייב זיין געבען איהר לאחר מאה שנה אַ געוויסען טייל פֿון זיין שכר אויף יענער וועלט[59]). עס האָט געהייסען: דו, יודינע, באָרגסט מיר מזונות, אָבער איך בין אַ בטוח, כה"ש, נישקשה: ש"י עולמות איז אַ פֿיינער מאיאָנטעק – אויף אַלע יודען געזאָגט געוואָרען! און עס איז גאָר ניטאָ וואָס צו החוש'ן זיך דעריבער, וואָס פּרץ דער-צעהלט אין זיין „מענדיל בריינעס", אַז זי, בריינע, „האָט גאַנץ עהרליך געהאַלטען איהר מענדלען. זי האָט געווינשען צו זיין, זיין פֿוסבענקעלע אין גן עדן; זי האָט איהם געקאָכעלט און גע-שטאָפּט: געאַרבייט ווי איין אייזעל, מפרנס צו זיין און צו שלאָגען און צו קליידען מענדלען מיט די 4 קינדער: דריי מייד-לעך און איין יונגעל. איהר גאַנצער עולם הזה איז געווען, אַז זי האָט געזעהען פֿון געוועלב אַרוים איהר מענדלען געהן מיט דער צדקה-פּושקע אין דער לינקער און מיט'ן שטעקקען מיט דער

מעשענער סקיפּקע אין דער רעלטער האַנד: זי האָט פּערקויפט בחצי חנם איהר שטאָרט אין עזרת נשים, ווייל די פּענסטער געהען אין שיל אַריין, און בעצאָהלט ממון קורח פּאַר אַ שטאָרט נעבען בית מדרש-פּענסטער, זי זאָל זעהען ווי מענדעלע איז עולה תורה און מאַכט די זיסע ברכה"[60]...' זי האָט דאָך אַ חלק אין דעם: און זי קלאָגט זיך טאַקע ניט אויף איהר מערכה, זי וואָלט מוחל געווען די שרייבער די טרערען, וואָס זיי פּערגיסען אויף איהר ביטערן מזל, זי האָט גאָר איפּ'ן מאַן קיין פּעראיבעל ניט, כאָטש זי ווייס, אַז ער איז „ניט קלוג אין די וועלט-נאַרישקייטען", פּערקעהרט, וויפיעל זי טוט פּאַר איהם, ווייס זי, איז עס נאָך אַליין ווייניג, וואָרום וואָס איז, אמשטיינס געזאָגט, דאָס ביסעלע עולם-הזה, וואָס זי גיט איהם, אַנקעגען זיין תורה, זיינע מצוות:

אַ פרומען יודען אַ ירא-שמים, קאָן זיך די פאָלקס-מעשה'לע, וואו עס שפּיגעלט זיך אָב דער לעבענס-שניט פון פאָלק, גאָרניט פאָר-שטעלען אָהן אַ ווייב אַן אשת-חיל, אפילו דאַן, ווען ער, דער מאַן, איז אַ סוחר: „ער איז געווען (אַזוי דערצעהלט זיך אין „אַ מעשה נורא" פון ר' שמואל אַמסטערדאַמער) איין גרויסער סוחר און איין פרומער מאַן, ער איז געזעסין יומם ולילה על התורה ועל העבודה, און זיין ווייב האָט מען גערופען שרה'לע די צנועה, זי איז שטענדיג גיזעסין אין גיוועלב אונ איז גיווען (אַ) גרויסע אשת חיל"; און אין דער „מעשה גור אריה" לייענען מיר: „אין דעם יאָהר שכ"ט איז גיווען אין פּראג אַ גרויסער עושר. ער איז גיווען זייער (זעהר) איין פרומער. ער פלעגט אַליין ניט האַנדלען, נאָר זיין ווייב פלעגט האַנדלען אונ' ער פלעגט זיצען אוני לערנען".

און דאָס איז ניט געווען עפּיס אַ מקרה-זאַך: אין זיין צואה ווערט ווייטער דערצעהלט, האָט ער פערזאָגט זיין זוהן, אַז אויך ער זאָל אַזוי טוהן, ה. ה. זיצען און לערנען, און די ווייב זאָל האַנדלען. אין ספר „הנהגות טובות" (העברעאיש און יודיש), וואו עס דער-צעהלט זיך וועגען די זיבען היכלות, וואָס זענען פאַרהאַן אין גן עדן פאַר פרומע ווייבער, שטעהט, אַז „אין דריטען היכל זיצט מרים הנביאה אונ דאָרטען זיצין די ווייבער, וואָס האָבען די מאַנען גיגעבין פּרנסה כדי זיי זאָלין זיצין אונ לערנען". אַזוי הויך איז געווען דער ענין פון שפּייזען דעם מאַן, וואָס זיצט און לערנט: דאָס זעהט מען אויך אין איינער אַ תחינה, וואו עס

שטעהט: „יוצרי ובוראי, מיין ליבער בעשעפֿער, בשעת דיין גוטער רצון איז געוועזן צו בשאַפֿן אונזער מוטער חוה צו אדם הראשון, האָסטו געזאָגט: אעשה לו עזר כנגדו, חוה וועט זיין צו איר מאַן אַ הילף און אַזוי אויך איטליכע אשה דאַרף זיין צו איר מאַן אַ הילף, אין די ענינים פֿון פּרנסה נאָך איר יכולת" [61].

אָבער נישט געקוקט אויף אָט דער גרויסער ראָלע, וואָס די יודישע פֿרוי האָט געשפּילט אינ'ם עקאָנאָמישען לעבען, אָדער אפֿשר דוקא דערפֿאַר, האָט זי צו דער רוחניות'דיגער וועלט, וואו דער יוד האָט געלעבט, ניט געהאַט קיין פֿרייען צוטריט [62]. דאָס איז געווען ניט קיין עקאָנאָמישע עמאַנסיפּאַציע פֿון דער פֿרוי, וואָס פֿיהרט אין דער איצטיגער צייט אויך צו אַ געוויסער גייסטיגער עמאַנסיפּאַציע: דאָס איז געווען אַן עקאָנאָמישע עקספּלואַטאַציע פֿון דער פֿרוי. דער יוד, דער מאַנסביל האָט פּשוט געקוקט אויף זיך, ווי אויף עפּיס אַ העכערער ראַסע, וואָס גאָט האָט זי אויסדערוועהלט אויף צו זיצען אין לערנען און היטען די הייליגע תורה, און די נאַרישע יודינע, די זינדיגע פֿרויענצימער, וואָס לעבט נאָר אין זכות פֿון איהר מאַן, זי מעג זיך שעצען גליקליך, וואָס זי איז זוכה צו זיין זיין שפּייזערין אויף דער וועלט און זיין פֿוס־בענקעלע — אויף יענער [63]. דאָ איז ניט דער אָרט זיך אַריינצולאָזען אין חקירות, צי ווייט דער דאָזיגער קוק אויף דער פֿרוי איז אַ ריכטיגער; איך האָב געוואָלט נאָר שטעלען די טראָפּ אויף דעם פֿאַקט, וואָס די עזרת־נשים, די ווייבערשע שול איז געווען ניט נאָר אויסערליך, נאָר אויך אינערליך אָבגעטיילט, איזאָלירט פֿון דער מאַנסבילשער שול.

די עזרת־נשים איז געווען אַ מין גייסטיגע געטאָ פֿאַר ווייבער. אין אָט די גייסטיגע געטאָ האָט די יודישע פֿרוי אַרומגערינגעלט פֿון קינדווייז אָן: אפֿילו אין חדר האָט מען זי, אַחוץ אין אויסנאַמספֿאַלען, ניט געגעבען. צווישען מאַנסביל האָט זיך כמעט קיינמאָל ניט געטראָפֿען, אַז איינער זאָל קיין עברי ניט קענען, ער האָט געמעגט זיין אפֿילו דער גרעסטער עם הארץ. ווייבער אָבער זענען געווען אַ סך, וואָס האָבען קיין עברי נישט געקענט. שבת און יום־טוב צום דאַוונען פֿלעגט אַ יודינע, אַ וואויל-

קענעוודיגע — זאַגערקע האָט מען זי גערופֿען — לייענען פֿון סידור אָדער די תחינות — און אַלע פֿלעגען איהר נאָכזאָגען. עס פֿלעגט זיך אָבער טרעפֿען, אַז צווישען די ווייבער איז קיין איינע ניט געווען, וואָס זאָל קאָנען זיין אַ זאָגערקע, פֿלעגט אַ מאַנסביל אריינזעצען זיך אין אַ פֿאַס איף דער ווייבערשער שול, און פֿון דאָרט „זאָגען" פֿאַר די ווייבער, וואָס פֿלעגען שטעהן אַרום און אַרום[64]. אַזוי גרויס איז געווען די ווייבערשע עם הארצות!

דעריבער האָבען זיך די ווייבער מעהר ווי אַלע געניטיגט אין אַ ליטעראַטור, וואָס זאָל געשריבען זיין אויף דער שפּראַך, וואָס זיי ריידען אויף איהר, אין אַ ליטעראַטור, וואָס זאָל אַ פֿער־מיטלערין זיין צווישען זיי, די זינדיגע ווייבער, און די הייליגע ספֿרים, אין אַ ליטעראַטור — אַ זאָגערקע. און ביז טיעף אין 19־טען יאָהרהונדערט אַריין זענען דאָס רובֿ מחברים, וואָס האָבען געשריבען זייערע ווערק אויף יודיש, טאַקע געווען איי־סען דער עיקר די עם הארצים צווישען די עם הארצים — די ווייבער. די עצם שריפֿט, מיט וועלכער מען פֿלעגט דרוקען אַמאָל די ווייבערשע ספֿרימ'לעך, איז געווען גאָר אַ באַזונדערע, און מען פֿלעגט זי רופֿען אין דייטשלאַנד „ווייבער־טייטש". שפּעטער איז די שריפֿט געוואָרען דיזעלביגע, וואָס אין די מאַנסבילשע, די העב־רעאישע ספֿרים. די ספֿרים אַליין אָבער זענען געבליבען ווייבעריש. אַ סך פֿון זיי האָבען אפֿילו אַ טיטעל געהאַט אַ ווייבערשען; צום ביישפּיעל, „איין שין פֿרואן ביכליין", „איין גאָטטעס פֿירכטיג ליד לכבוד דיא וויבר אונ מאידן" אָדער „צאינה וראינה", וואָס נעמט זיך פֿון פּסוק אין שיר השירים (3, 11): „צאינה וראינה בנות ציון"... און נאָך א. מ. דיק פֿלעגט זיך ווענדען אין זיינע ווערק ניט צום „טייערען לעזער", נאָר צו דער „טייערער לעזערין"[65]. די יודישע ליטעראַטור איז אפֿשר די איינ־ציגע אין דער וועלט־ליטעראַטור, וואָס האָט זיך ביז דער לעצטער צייט געהאַלטען אויף דער לעזערין, ניט אויפ'ן לעזער. מאַנסביל, אפֿילו ניט קיין לומדים, פֿלע־גען זיך שעמען צו לייענען די „ווייבערשע ספֿרים", און טאָמער פֿלעגט זיך איינעם פֿערגליסטען אריינצוקוקען אין זיי, פֿלעגט ער עס טון שטילערהייד, בגנבֿה, אַז קיינער זאָל ניט זעהן[66] — מען זאָל איהם ניט האַלטען פֿאַר אַ „יודינע"![67].

די ידינעס זענען געווען אָבער ניט נאָר די לעזערינס און קייפערינס פון די יודישע ספרים, זיי זענען אָפט געווען אויך די, וואָס האָבען מעורר געווען די מחברים צו שרייבען זייערע ווערק אויף יודיש — צו שרייבען זיי טאַקע צוליעב זייער כבוד וועגען. אַזוי, צום ביישפּיעל, האָט ר' ישכר בער פּערלה-העפטער (געשטאָרבען 1701) זיין יודישען מוסר-ספר „באר שבע", וואָס געפינט זיך אין מאַנוסקריפּט, פערפאַסט לכבוד זיין פרוי בת שבע[68]; אויף אַ האַנדשריפטליכער איבערזעצונג פון תהלים, וואָס איז געמאַכט געוואָרען (אַן ערך 1532) דורך ר' אליעזר בר' ישראל, שטעהט געשריבען: „דש ספר תהלים אין טייטשין דש הין אויך מיט ולייס געשריבן מיינר פאטראנין פעסלן בת ר' יעקב ז"ל, אין דר ווארטן דש זי זול די רוינן (זאָל דרינען) לייאן[69]. לכבוד דערזעלביגער פעסלען האָט ר' אליעזר בר' ישראל איבערגעזעצט אויך דעם ספר משלי (1532 כ"י). לכבוד דער פרוי אטלן בת ר' נפתלי הלוי איז געמאַכט געוואָרען די האַנדשריפטליכע איבערזעצונג פון חומש (אין יאָהרה 1544) דורך ר' יוסף בר' יעקב חעצלאר[70]. אויך פרקי אבות מיט אַפּירוש (כ"י פון 16-טען יאָהרהונדערט) איז געמאַכט געוואָרען אויף יודיש פון ר' אנשיל הלוי פאַר דער פרוי פרלע וואַלפין[71], און די אַנאָנימע איבערזעצונג פון ספר המדות (1542) איז געווידמעט דער יודישער דאָקטאָרין מוראדא[72].

מיר זעהען, אַז די יודישע לעזערין האָט ניט נאָר הנאה געהאַט פון די עברי-טייטש-ספרים, וואָס מען האָט איהר אונטערגעטראָגען, זי האָט אויך בעמיהט זיך פערזענליך און אונמיטעלבאַר, אַז אַזינע ספרים זאָלען בעשאַפען ווערען: זי איז מעהר ווי אַלע אין דעם פעראינטערעסירט געווען.

און אַז איך זעה דעם בילד פון'ם יודישען מאַלער פּען, וואו עס איז אויסגעמאָלט אַ יודינע, וואָס זיצט מיט אַ פּאַריק און אַ טוך אויפ'ן קאָפּ, מיט שפּאַקולען אויף די אויגען, און איז פערטיפט אין אינגאַנצען אַריינגעטאָן אינ'ם טייטש-חומש — זעה איך פאַר זיך דעם סימבאָל אין דעם גייסט פון דער עלטערער יודישער ליטעראַטור.

די הויפּט-ראָלע, וואָס די לעזערין (און ניט דער לעזער) האָט געשפּיעלט אין דער ליטעראַטור אויף עבֿרי-טייטש, האָט געמוזט לאָזען טיעפֿע שפּורען אויפֿ'ן גאַנצען אויסזעהן און כאַראַקטער פֿון דער דאָזיגער ליטעראַטור. די אויפֿגאַבּע פֿון די ווייטערדיגע נאָטיצען איז — די דאָזיגע שפּורען אויפֿצוזוכען. אַז די יודישע פֿרוי איז געווען די הויבּאַם און די אַם פֿון דער ליטעראַטור אויף יודיש — איז אַלעמען בּעקאַנט, און עס וואָלט גאָרניט לוינען אפֿשר רעדען וועגען דעם אַזוי פֿיעל; עס איז נאָך ניט גענוג אָבּער אויסגעפֿאָרשט געוואָרען די בּעדייטונג, וואָס פֿאַר דער יודישער ליטעראַטור האָט געהאַט דאָס, וואָס זי איז גרעסטענטיילס בּעשטימט געווען פֿאַר אַ לעזערין, ניט פֿאַר אַ לעזער. עס האָט געהאַט זעהר אַ גרויסע בּעדייטונג סיי פֿאַר'ן שטאָף פֿון די ווערק, וואָס זענען געשריבּען געוואָרען אויף יודיש, סיי פֿאַר זיין בּעאַרבּייטונג.

לאָמיר זיך פֿריהער צוקוקען צום שטאָף.

בּיז דער השכּלה-עפּאָכע און נאָך אַ שטיק אין דער השכּלה-עפּאָכע גופֿא איז דער הויפּט-שטאָף פֿון די יודישע, אַזוי ווי פֿון די העבּרעאישע, ספֿרים געווען אַ רעליגיעזער. דער מקור פֿנים רעליגיעזען יודישען לעבּען אָבּער איז העבּרעאיש, לשון-קודש; איז קיין חידוש ניט, וואָס בּיז דעם אָנהויבּ פֿון דער השכּלה-בּעוועגונג, וועלכע האָט אָנגעהויבּען זיך אונטערצוגראָבּען אונטער דעם אַלטען לעבּענסשטייגער, האָט די יודישע ליטעראַטור געצויגען איהר חיונה דער עיקר פֿון דער העבּרעאישער[73]: איבּערזעצונגען און בּעאַרבּייטונגען פֿון העבּרעאישע אָדער ריכטיגער העבּרעאיש-אַראַמישע ספֿרים האָבּען פֿאַרנומען אין דער יודישער ליטעראַטור דעם אויבּענאָן. וואָס פֿלעגט מען אָבּער איבּערזעצען, וואָס פֿלעגט מען איבּערנעמען פֿון דער העבּרעאיש-אַראַמישער ליטעראַטור? דער ענטפֿער אויף דער דאָזיגער פֿראַגע וועט אונז ווייזען, אין וואָס און פֿאַרוואָס דער שטאָף פֿון די „ווייבּערישע ספֿרים" איז געווען אַנדערש, ווי דער שטאָף פֿון מאַנסבּילשע, די לשון-קודש'דיגע ספֿרים. כּדי אָבּער דער ענטפֿער זאָל קלאָר זיין, וועלען מיר פֿריהער צווייפֿאַלי איינטיילען די העבּרעאיש-

אַרמישע ליטעראַטור אין סוגים, נאָך דעם שטאָף נאָך: מיר וועלען זיי אײַנטיילען, ערשטענס, אין דעם סוג, וואָס מען רופט אָן תורה שבכתב, און אין דעם, וואָס איז זיך סומך דער עיקר איפּן תלמוד, אָדער תורה שבעל פּה. דער לעצטער מין איז דער גרעסטער, נאָך זיין כמות נאָך, וואָרום, אַחוץ דעם תנ״ך גופא (און די אַפּאָקריפען), האָט אַלץ, וואָס איז געשריבען געוואָרען וועגען דער ביבעל, אָנגעהויבען פון די ערשטע מפרשים און, די בעלי המדרש, די חכמי התלמוד, — שוין ניט קיין בּיבּלישען, נאָר אַ תלמודישען, אַ „ראַבּיניסטישען" כאַראַקטער.

די תלמודיש-רבנישע ליטעראַטור גופא אָבער (און דאָס איז די צווייטע אײַנטיילונג) בעשטעהט: א) פון הלכה און ב) פון אגדה.

לאָמיר זעהן איצט, וואָסער מין האָט געשפּיעלט די הויפּט-ראָלע אין דער לשון-קודש'דיגער, מאַנסבּילשער ליטעראַטור און וואָסערע — אין די יודיש-טייטשע איבערזעצונגען און בעאַרבּייטונגען. מיר האָבען שוין פריהער געזאָגט, אַז די תלמודיש-רבנישע ליטעראַטור האָט, לויט דער צאָהל און גרייס פון די ספרים, וואָס געהערען צו איהר, אַ ניט אין ערך בּרייטערן פערנעם, ווי די בּיבּלישע ליטעראַטור. כדי עס צו זעהן בעשיינפּערליך, דאַרף מען גאָר ניט אַוועקשטעלען איינס קעגען דאָס אַנדערע דעם תנ״ך און די בּערג פּשטים, רמזים, דרשים און סודות (פּרד״ס), וואָס ווערען אַריינגעטייטשט אין יעדען פסוק דורך דער משנה, דער גמרא, די מדרשים, ילקוטים, מכלתות, קבלה- און דרוש-ספרים: עס איז גענוג צו נעמען אין האַנד אַריין אַ „עשרים וארבע" מיט ל״ב פּירושים, בכדי צו זעהן, וואָס פאַר אַ קליינע (אמת גרינגע אין פּרעכטיגע) אינזעל דער בּיבּלישער טעקסט איז אין דעם ים פון די מפרשים. אָבער ניט נאָר אין דער ליטעראַטור — איך בּיי דעם לעזער, אָדער, ריכטיגער, לערנער פון דער דאָזיגער ליטעראַטור, האָט חומש און עשרים וארבע פערנומען זעהר אַ קליינעם אָרט. אפילו מיט דעם פער'גמרא'טען און פער'מדרש'טען תנ״ך (חומש מיט רש״י איז דאָך שוין מעהר גמרא, מעהר מדרש, ווי חומש) האָט מען זיך וועניג זעהר אָבגעגעבען. קעגען חומש איז מען יוצא געוועזן מיט מעביר זיין די סדרה (נאָר חקרנים און בעלי-דקדוק פלעגען שבת צו קריאת התורה אָדער צו וואַר-

מעס פֿערטיעפֿען זיך אין אַ שטיקעל אבן־עזרא אָדער רד"ק, אין תנ"ך האָט מען געלערנט נאָר יונגעלוויז אין חדר, און אויך דאָס נאָר אַ פּאָר שעה אין טאָג. דעם „והגית בה יומם ולילה" האָט מען איבערגעטראָגען פֿון דער תורה אויף ש"ס און פּוסקים: זיי פֿלעגט מען אָפּגעבען די גאַנצע צייט, דעם גאַנצען לעבען...

די צווייטע אַיינטיילונג, וואָס מיר האָבען געהערט וועגען איהר, די איינטיילונג אין הלכה און אגדה, איז שוין ניט אין ערך גלייכמעסיגער. אַז מען זאָל קאַטאַלאָגיזירען די הלכה (אין בּרייטסטען זין פֿון וואָרט) בּעזונדער און די אגדה (איך אין בּרייטסטען זין) בּעזונדער, איז שווער צו זאָגען, וואָסער קאַטאַלאָג וואָלט רייכער געווען: מעגליך, אַז דער אגדה׳שער. דאָך ווייסען אַלע, אַז די אגדה, אַזוי ווי דער תנ"ך, האָט בּיי יודען, (היינגסטענס אין דער תקופה, ווען די ליטעראַטור אויף יודיש איז אויסגעוואַקסען און האָט זיך ענטוויקעלט, און נאָך פֿיעל פֿריהער) געשפּיעלט אַסך אַקלענערע ראָלע, ווי די הלכה. עס איז ניט קיין צופֿאַל, וואָס אַפּילו מיט געוועהנליכע בּעלי הבּתים, וואָס קאָנען ניט לערנען אַליין, פֿלעגט מען משניות לערנען אין דערפֿריה נאָכ׳ן דאַווענען, עין־יעקב אָבער — בּין מנחה למעריב, ווען מען איז שוין מיעד פֿון טאָג, און מען זוכט אַן אָפּרוה. אין חדר, און בּעזונדערס אין ישיבה, פֿלעגט מען די שטיקלעך אגדתא, וואָס כאַפּען זיך אַריין אַמאָל אין שיעור, זעהר אָפּט איבערהיפּען. פֿאַר אונז, קינדער, איז די שטיקעל אַגדתא געווען דוקא אַ שמחה, אַ יום־טוב, עפּיס אַזוי ווי אַ שטיקעל בּרויט, וואו מען קאָן אָפּרוהען פֿון דער שווערער נסיעה איבער׳ן „ים התלמוד"; פֿאַר׳ן כמורען, ערנסטען רבּי׳ן אָבער איז אַגדתא געווען אַ שפּיעל: אַ יוד אַ למדן וועט זיך ניט נעמען שפּיעלען אין מיטען העלען טאָג... אַ יוד אַ למדן פֿלעגט אַפּילו בּין למנחה למעריב, ווען אַ מגיד איז געשטאַנען בּיים אָרון קודש און „געזאָגט", זיצען בּיי דער גמרא און לערנען. און דאָס איז געווען ניט, ווייל די הלכה, וואָס לערנט פּסק׳ען שאלות, האָט אַ גרעסערן פּראַקטישען ווערט, ווי די אגדה. ניין, איך ש"ס און פּוסקים פֿלעגט מען לערנען „לשמה", ניט צוליעב די דינים. אַיי פֿאַרוואָס האָט מען עס געשאַצט מעהר, ווי די אגדה, כאָטש זי איז אַ סגולה צו פֿרומקייט? איינער פֿון די טעמים, איז געווים דער, וואָס צו אגדתא,

צו הוּש בכלל דאַרף מען ניט קיין „קאַפּ", אין פאַר אַן ערנסטען לימוד האָט זיך גערעכנט נאָר אַ שכל'דיגער לימוד, אַ לימוד מיט קאָפּ... אַזוי צי אַזוי — דער ווילטיגסטער און אָנגעזעהענסטער שטאָף פון דער ליטעראַטור אויף לשון קודש איז געווען ניט תנ"ך און ניט אגדה, נאָר הלכה.

ווי אַנדערש אָבער איז דער שטאָף פון די רעליגיעזע ווערק, וואָס זענען איבערגעזעצט און בעאַרבייט געוואָרען — פאַר זייבער און פראָסטע מענשען — אויף עברי-טייטש! אויף צווישען די דאָזיגע בעאַרבייטונגען און איבערזעצונגען געפינען זיך כמעט-הלכה; אָבער ווי קליין איז זייער סכום אין פערגלייך מיט דער צאָהל פון די ביבלישע, אגדה'שע און מוסר-ספרים, וואָס זענען אַרויסגעגעבען געוואָרען אויף עברי-טייטש! אַז די ביבליאָגראַפיע פון דער עלטערער יודישער ליטעראַטור וועט זיין סיסטעמאַטישער בעאַרבייט, ווי איצט, וועט מען האָבען דאַן אפשר ריכטיגע דאַטען וועגען דעם, אָבער איצטער שוין, בלעטערנדיג די ביבליאָגראַפישע רשימות פון שטיינשניידער, בן יעקב, פירסט און אַנד., זעהט מען, ווי קליין עס איז דער פראָצענט פון ספרים אויף יודיש, וואָס האָבען אַ שייכות צו דינים און הלכות. קענענדיג דעם עולם, וואָס פאַר איהם האָט מען געשריבען אויף יודיש, איז עס אויך לייכט צו פערשטעהן. משניות, גמרא, פוסקים, שאלות ותשובות — דאָס איז ניט פאַר ווייבער און עם הארצים. דאָ וועט שוין ניט העלפען דער שרייבען אויף אַ שפּראַך, וואָס אַלע פערשטעהען: די שווערקייט ליגט דאָ אין'ם עצם ענין, ניט אין דער שפּראַך[74]. (שוין ניט גערעדט פון דעם, וואָס ווייבער זענען כמעט פטור פון לערנען, ווי מיר האָבען פריהער געזעהן). איי-וואָס, פאַרהאַן דינים, וואָס יעדער יוד, אויך דער עם הארץ, און יעדער יודינע מוז זיי וויסען? מען קען דאָך ניט לויפען פרעגען שאלות צום רב ביי יעדער קלייניגקייט! איז אויף דעם פאַרהאַן אַ מיטעל: וועגען די גאָר נויטיגע דינים האָט מען אַרויסגעגעבען קליינע ספרים'לעך אויך אויף עברי-טייטש. אַזוי זענען אונז בעקאַנט, צום ביישפּיעל, ספרים'לעך אויף עברי-טייטש, וואו עס רעדט זיך וועגען די בעזונדערע מצוות, וואָס ווייבער מוזען אָבהיטען: אין יאָהר 1577 איז אין קראָקוי אַרויס „איין שוין פרואַן ביכליין" מיט דעם העברעאישען טיטעל „סדר מצוות הנשים" — „וויא זיך

איין אירקליכי ווי זאָל האַלטן מיט נידה אונ חלה אונ דיא ליכט צוא אָנצינדן אן דיא שבתות אונ ימים טובים". דאָס דאָזיגע אינטערעסאַנטע „בויכליין" איז אייגענטליך אַ מוסר-ספר, ווי מען זעהט עס פון די שטיקער טעקסט, וואָס ווערן געבראַכט פון גרינבוים אין זיין „כרעסטאָמאַטיע" (זז. 265 — 277), דאָך ווערט דאָ גערעדט דערהויפט וועגן די דינים, וואָס זענען שייך צו ווייבער. וועגן די דאָזיגע און עהנליכע דינים רעדט זיך אויך אין די פערשיידענע אויסגאַבען, וואָס זענען אַרויס אין פערשיידענע ציימען אונטער דעם טיטעל „מצוות הנשים" אָדער „סדר נשים" אָדער „חיבת נשים" (אויב דאָס איז ניט קיין איינפאַכער איבערדרוק פון דעם „פרויאן בויכליין"). וועגן זאַלצען פלייש וכדומה זאַכען, וואָס זענען נוגע צו דער יודישער קיך, אַלזוי צו ווייבער, רעדט זיך אין אַזוינע ספרים'לעך, ווי טהרת אהרן (1728)[75], ברית מלח פון ר' יום טוב ליפמאַן העללער—„דאַמיט אידרי (איעדערע) פרויא זאָל ווישן גוואַרנט צו זיין אונ אום צו גין (געהן) דערמיט וויא דער דין אונ' רעכט איז"[76]), סדר מליחה (וויניצאה, יאָהר?)[77], סדר הניקור (קראָקא 1644)[78], פערשיידענע אויסגאַבען פון שחיטות ובדיקות א. ד. ג.

אַנדערע הלכה-ספרים אויף עברי-טייטש גיבען זיך צו דאָס רוב אויך נאָר מיט אַזוינע דינים און מצוות, וואָס זענען שייך צום געזעלשאַפטליכען און צום פאַמיליען-לעבען: „הלכות מילה", הלכות אבלות: „אלי דינים פון פריידין" (1703) אָדער הלכות בית הכנסת, הלכות צדקה, הלכות שבת, הלכות דרך ארץ וכדומה און לב טוב, אָבער דאָס אַלץ, ווי ווייט עס קאָן ברענגען פראַקטישען מאָראַלישען נוץ[79].

סתם-הלכה, תורה לשמה, וואָס האָט פערנומען אַזאַ גרויסען אָרט אין דער „מאַנסבילשער" ליטעראַטור, פעהלט אינגאַנצען אין דער ליטעראַטור אויף עברי-טייטש.

דער פעהלען פון הלכה אין דער עברי-טייטש-ליטעראַטור איז דער ערשטער נעגאַטיווער סימן, וואָס נאָך איהם דערקענט מען דעם שטאָף, וועלכער האָט אינטערעסירט דערהויפט דעם לעזער פון דער עלטערער יודישער ליטעראַטור.

פאַרהאַן אָבער נאָך אַ סימן — אַ פּאָזיטיווער.

דאָס איז די מאַסע איבערזעצונגען פון תנ"ך אויף יודיש.

וואָס זענען געמאַכט געוואָרען פֿון פֿערשיידענע מענשען און וואָס זענען געווען, קאָן מען זאָגען, דער פֿונדאַמענט פֿון דער יודיש־דייטשער ליטעראַטור. מיר האָבען שוין פֿריהער געזאָגט, אַז די מאַנספּיל, די לומדים, די אָנטיילנעמער אין דער ליטעראַטור אויף לשון־קודש, האָבען זיך אין דער תקופה, ווען די יודישע ליטעראַטור איז אויסגעוואַקסען, מיט תנ"ך ווייניג וואָס אָבגעגעבען[80]. זיי זענען צופֿיעל געווען אַריינגעטאָן אין ש"ס און פּוסקים, אין חילוקים און פּלפּולים. זיי זענען צו ווייט געווען פֿון דער ביבלישער פּשטות, פֿון דער ביבלישער תמימות. זיי זענען צו אַלט און צו קלוג געווען פֿאַר דער ביבעל, וואָס איז געבליבען פֿון דער תקופה, ווען דער גאַנצע פֿאָלק איז נאָך יונג געווען און נאַאיוו. דאָ האָט מען זיך געקוויקט מיט'ן חומש נאָר אין חדר אין... אויף דער ווייבערשער שול; קינדער און פֿרויען — זיי האָבען נאָך ניט פֿערלאָרען די פֿעהיגקייט, דעם טאַלאַנט צו לערנען און צו לייענען די מעשה'לעך פֿון חומש. און די ערשטע ספֿרים, וואָס מען האָט אָנגעהויבען צו שרייבען און צו דרוקען אויף יודיש־דייטש אין 16־טען און נאָך אין 15־טען יאָהרהונדערט — זענען געווען טאַקע איבערזעצונגען פֿון תנ"ך. עס איז דאָ ניט דער אָרט זיך אָבצושטעלען אויף דער ווירקונג, וואָס אויף די יודיש־דייטשע איבערזעצער פֿון תנ"ך האָבען געהאַט די פֿאָלקסטימליכע דייטשע ביבעל־איבערזעצונגען, וואָס זענען דאַן פֿערשפּרייט און פּאָפּולער געוואָרען אין די גערמאַנישע לענדער[81]. מיר האָבען נאָר געוואָלט דאָ אָנווייזען אויף דעם פֿאַקט, וואָס דער עמוד התוך פֿון דער יודיש־דייטשער ליטעראַטור אין איהר לעזער איז, להיפוך פֿון דער „מאַנס־בילשער" ליטעראַטור אויף העברעאיש־אַראַמעאיש און איהרע לערנער — געווען די ביבעל און אַלץ, וואָס האָט אַ נאָהענטע שייכות צו איהר. דער תנ"ך, וואָס דער מאַנספּיל דער למדן האָט אָפּט גע־וויאוסט פֿון איהם נאָר עטליכע פּסוקים, די, וואָס ווערען געבראַכט אין דער גמרא, — דער תנ"ך איז דורך די איבערזעצונגען, וואָס זענען געמאַכט געוואָרען פֿון איהם אויף דער פֿאָלקס־שפּראַך, גע־וואָרען ווידער אַן ערציהער פֿון די ברייטע מאַסען. דאָס איז געווען אַ נייער מתן־תורה, כּביכול, פֿאַר ווייבער און עם־הארצים. ווייבער, וואָס קיין גמרא האָבען זיי ניט געטאָרט און אפֿשר אויך ניט גע־וואָלט און ניט געקאָנט לערנען, האָבען מיט פֿליס און פֿרייד גע־

לערנט חומש, טייטש-חומש און הפטרות. וואָרום דאָס, וואָס די חכמים האָבן געזאָגט, אַז ווייבער דאַרפֿן ניט לערנען, „דאָס מיינט מען גמרא, אָבער עשׂרים וארבע און דינים, וואָס איסור והיתר איז מוזין זיא לערנען"[82]. און מען האָט עס זיי געלערנט: שבת בייטאָג, ווען דער מאַן, אויב ער איז אַ למדן געווען, פֿלעגט זיצען און לערנען אַ בלאַט גמרא, פֿלעגט די ווייב לייענען די סדרה אין טייטש-חומש. אין וואָכעדיגע, גשמיות'דיגע זאַכען, ווי אַ שטייגער פּרנסה, איז דער פֿרומער יוד ניט געווען בעזונדערס איידעל צו דער יודינע: איהם האָט ניט געאַרט, וואָס זי טראָגט אויף זיך דעם יאָך פֿון דער הוצאה; בנוגע אָבער צו רוחניות, צו תורה לערנען — דאָ איז ער געווען אַן אמת'ער „דזשענטעלמען": די שווערע גמרא האָט ער זיך גענומען, און דער ווייב, וואָס איז נעביך אַ שוואַך בעשעפעניש, האָט ער געלאָזען די שענע סדרה פֿון וואָך מיט די זיסע אגדתות.

די אַגדתות — אָט די שטיפֿקינדער פֿון דער מאַנסביל'שע-למדות, זענען דער צווייטער וויכטיגער שטאָף פֿון דער יודיש-דייטשער ליטעראַטור נאָך דער ביבעל. דער צווייטער? גיכער דער-ערשטער לויט זיין וויכטיגקייט נאָך. וואָרום דער חומש גופא איז אין די יודישע בעאַרבייטונגען איינגעטונקט אין אַגדתות; דער טייטש-חומש מיט זיינע פֿערשיידענע וואַריאַציעס איז ניט איינפֿאַך חומש, נאָר חומש מיט רש"י, חומש מיט מדרש, מיט אַגדתות. עס זענען אמת געמאַכט געוואָרען אויך פֿיעלע וועֹרטליכע איבערזעצונגען פֿון חומש און עשׂרים וארבע; זיי זענען אָבער קיינמאָל ניט געווען אַזוי בעליעבט און פּאָפּולער, ווי דער טייטש-חומש (צום ערשטען מאָל אַרויס אין פּראָג 1608) אָדער דער צאינה-וראינה[83].

אָבער אַחוץ די אַגדתות, וואָס זענען שייך צו דער סדרה און צו דער הפטרה[84], פֿלעגען ספּעציעל איבערגעזעצט און בעאַרבייט ווערען אויף עברי-טייטש כלערליי מעשׂיות, לעגענדעס, משלים, שטראָף- און טרייסט-רייד, גענומען פֿון תלמוד און מדרשים (מנורת המאור, מעשׂה-בוך), פֿון זוהר און קבלה (נחלת צבי, קב הישר), פֿון כלערליי אַנדערע קוואַלען (יוסיפון, שבט יהודה, צמח דוד, מסעות ר' בנימין און פֿיעל אַנדערע); דער גרעסטער טייל מוסר ספֿרים, וואָס זענען איבערגעזעצט און בעאַרבייט אויף יודיש, בעשטעהט

מייסטענס פון אַגדות, מעשׂיות און משלים. גוסטאַוו קאַרפּעלעס, וואָס דער פּרק אין זיין יודישער ליטעראַטורגעשיכטע, וואו עס רעדט זיך וועגען דער יודיש־דייטשער ליטעראַטור, איז ניט וועניגער, אויב נישט מעהר נאָך איבענאויפיג, ווי דאָס גאַנצע ווערק זיינע, — האָט דאָך אין דעם פּרט, וואָס מיר האַלטען ביי איהם, ריכטיג געזאָגט, אַז די יודישע ליטעראַטור פּערהאַלט זיך צו דער העברעאישער, אַזוי ווי אין דער לעצטער דער אגדה׳שער טייל צו דעם הלכה׳שען. די **יודישע** ליטעראַטור, וואָס אין דעם ערשטען — רעליגיעזען פּעריאָד פון איהר געשיכטע קאָן זי בעטראַכט ווערען, ווי אַן **אויסשניט** פון דער העברעאיש־אַראַמעאישער ליטעראַטור, איז אַן אויסשניט ניט פון דער גאַנצער, נאָר פון צוויי **ספּעציעלע** **אָבטיילונגען** פון דער דאָזיגער רייך פּערצווייגטער ליטעראַטור: **פון דער ביבעל און דער אַגדה.**

אַז די ביבעל און די אַגדה אין ברייטסטען זין פון וואָרט זענען געווען די הויפּטקוואַלען פון דער יודישער ליטעראַטור ביז דער נייער צייט, וועלען, אַגב, מודה זיין איך די, וואָס לויט זייער מיינונג איז די יודישע ליטעראַטור אַ סך מעהר ווי אַ בלויזער (איבערזעצטער) **אויסשניט** פון דער העברעאיש־אַראַמעאישער ליטעראַטור.

דער „ווייבערשער“ כאַראַקטער פון די ספרים אויף עברי־טייטש האָט זיך אָבער אָפּגעשפּיגעלט ניט בלויז אויף דעם **הויפּטשטאָף** פון דער דאָזיגער ליטעראַטור, וואָס איז געווען **ביבליש־אַגדה׳יש**, ניט **הלכה׳יש** — אויך אין די טעמעס פון איינציגע בעזונדערע ווערק לאָזט ער זיך פיהלען. אַז מען קוקט אַריין, צום ביישפּיעל, אין די ספרים, וואָס האָבען צוויי פּאַראַלעלע טעקסטען, אַ העברעאישען און אַ יודיש־טייטשען (אַזוינע ספרים פלעגען אָפּט אַרויסגעגעבען ווערען, כדי צו פּערשפּאָרען קויפען דעם מאַן אַ בעזונדער ספר און דער ווייב אַ בעזונדערן), זעהט מען, אַז דער שטאָף פון דעם יודיש־טייטשען טעקסט איז אָפּט גאָר ניט דער איינענער שטאָף, וואָס ווערט בעטעצט אין דעם לשון־קודשדיגען טייל. אָט ליגט פאַר מיר גראָד אַ ספר פון דעם מין: **קהלת שלמה** פון ר׳ שלמה לאָנדאָן (אַמסטערדאַם, 1772, דריטע אויפלאַגע), אַ מין אַנטאָלאָגיע פון דער עברי־טייטש־ליטעראַטור. עס מישט זיך מיר אויף „דיני ברכות המזון“ — ווערט אויף דער

רעכטער, העברעאישער, זייט דערצעהלט עפּיס אין נאָמען פון די מקובלים, איף דער לינקער זייט אָבער שטעהט „איין שינה (שענע) תחינה נאָך דעם עשן זאָל מן דאָז זאָגן" א. אז. וו. אָבער ניט נאָר דאָ — אימעטום האָט מען דעם איינדרוק, אַז דער מחבר פון דעם ספר האָט פאַר דעם עברי־טייטש־לעזער אָדער, ריכטיגער, לעזערין גאָר אַן אַנדער שטאָף, ווי פאַר דעם לעזער פונ׳ם לשון־קודש׳דיגען טעקסט. אין דער ספר „קהלת שלמה" איז ניט קיין אויסנאַם אין דעם פּרט. אין אַ גרויסען טייל מוסר־ספרים, וואָס זענען בעאַרבייט געוואָרען אויף יודיש, זענען פאַרהאַן פּרקים, וואָס גיבען זיך אָב ספּעציעל מיט ווייבערשע טעמעס. אַזוי איז אין לב טוב אין פינפטען פּרק (הלכות דרך ארץ) פאַרהאַן אַ בעזונדער טייל, וואו עס רעדט זיך וועגען דרך ארץ „פון ווייבר אונ׳ מיידן" [85]; אין סוף שמחת הנפש שרייבט דער מחבר, ר׳ מנוח הענדעל קירכהאָן, „וויא זיך מאַן אונ ווייב זאָלען נוהג זיין" [86]; אין שבט מוסר איז פאַרהאַן אַ גאַנצער, אַגב, אויסגעצייכענטער, קאַפּיטעל (פּרק כ״ד), וואו עס ווערען אויסגערעכענט די תנאים, „וואס איין פרומע אשה בדאַרף האָבין אין זיך, כדי זיא זאָל גי־ליבט זיין אויף איר מאַן, אַז ער זאָל ניט ח״ו האָבין מחשבות אויף אַנדרי (אַן אַנדערע) אשה, וואָס דורך דעם זענין זייני קינדר ניט גוט" [87]; וועגען דעם, פערקעהרט, ווי אַ פרומער מאַן דאַרף זיך פערהאַלטען צו פרויען, רעדט זיך אין דעם שוין איינמאָל ציטירטען מוסר־ספר „חיי עולם" [88] און אין פיעל אַנדערע ספרים; דער („שיין אויף פריהער דערמאָנטער) „בראַנט שפּיגל" גיט זיך אָב גרעסטענטיילס אויך מיט די חובות, וואָס עס האָבען אויף זיך פרויען [89], שוין ניט גערעדט פון דעם „שוין פרואן בויכליין" (שען פרויען־ביכליין; קראַקוי, 1577), וואָס דער נאָמען זיינער אַליין ווייזט, אַז ער איז געמאַכט לכתחילה, פאַר ווייבער און גיט זיך אָב מיט „ווייבערשע" ענינים.

כדי אָבער דער לעזער זאָל זעהן בעשיינפערליך, וואָס איז אַהינס אָט דער „ווייבערשער" שטאָף אין זיין ריינסטער געשטאַלט, נעמען מיר זיך רשות צו ברענגען דעם ערשטען קאַפּיטעל פון אָט דעם אינטערעסאַנטען ווייבערבוך, ווי ער איז ציטירט ביי גרינבוים; כאָטש מיר מוזען עס איבערשרייבען מיט יודישע אותיות און קאַ־

נען ניט ערב זיין, אַז מיר װעלען צוטרעפען אַקוראַט די אָרטאָגראַפיע פון יענער צייט. מיר לייענען אינ'ם ערשטען קאַפּיטעל:

„מיין ליבי טאָכטער, זיך (זעה) אונ' מערק עבן אויף וואס איך דיך דאָ טו לערנן; ווערסטו מיר פאָלגן, דאָ ווערסטו לעבן אין צייטן אונ' ערן, אונ' גאָט דער אַלמעכטיג ווערט דיר גלויק (גליק) אונ הייל בשערן, אונ' פרייד ווערסטו זעהן אָן דיין קינדערן אונ' דיין טאג ווערן זיך טון מערן, אונ דיין גויט (גיטער), און דיין קריסט-ליכע קינדר ווערן זיין אַזוי פיל אַז שטערן אין הימל אונ' אַלי אנהילונג דיין הערץ ווערט דיר גאָט יתברך שמו בעמערן אונ' ידערמן ווערט דיינן געבענשטן נאָמן זוכן אונ' טון בגערן. אונ' דרום מיין ליבי טאָכטער וויל איך לערנן געהן דיין רעכטן וועג, אונ' ווערסטו מיר פאָלגן, זאָ וואל דיינן לייב אין דיינר זעל. מן ווערט זי פירן אין רעכטן וועג, ווען איך וויל דיך דא לערנן דס דו פרום ווערסט זיין אונ' ווערסט גוטי קינדר האָבן אונ' די דאָ „תלמידי חכמים" ווערן זיין, דאָס אַל די וועלט ווערט זאָגן אונ' ווערן דיך בענשן אונ' ווערן זאָגן: גבענשט מוז דר בויך זיין דר דס קינד געטראָגן האָט, אונ' איבער הונדערט יאָהרען ווען דו ווערסט שטרבן זא ווערן קאָמן אזא פיל דער הימלישן ענגל, די דאָ זיין געהייסן מלאכי רחמים אונ' ויא ווערן דיין זעל אַנטפאַנגן מיט גראָסן פריידן, אונ' זיא ווערן זאָגן: שלום בואך, שלום בואך, דס איז אין טייטשען, פריד זאָל זיין דיין קאָמן, פריד זאָל זיין דיין קאָמן אונ' ווערן זיא פירען אַזא באַלד פער (פאַר) דען דיין האמת, אונ' דאָרט ווערן דיא ענגל גאָטס אַל דיין פיר שפרעכר זיין, אונ' ווערן זאָגן: גאָט הער אַל דר וועלט, טו גנאָד דער זעלן, די דאָ האָט געוואָנן אין דערצאָגן קינדר, די דאָ לערנן אין דיינר הייליגן תורה, אונ' דערלייכטן אויגן דר בלינדן, דאָס מיינט זיא עם-הארצים, די דאָ זיין גענגליכן צו דען בלינדן; דרום ביטן מיר דיך, גאָט הער אַל דער וועלט, בשירם דיא זעל פער דאָס גערייכט דאָס גיהנם, אונ' ווען זי שוין האָט איין ווינג (ווענינג) עבירות אוף איר, זאָ פרגיב זיא איר דורך ווילן איר קינדר דיא זיא געוואָנן האָט אונ' דערצאָהן מיט גוטן פלייס, אונ' מיט גוטר מחשבה, דיא זיא האָט געהאַט ווען זיא איז צו טבילה גאַנגן, אונ' ווען זיא זיך האָט צו אירן מאַן געלעבט, זאָ האָט זיא זיך געפליסן צו זעלבי פרומע קינדר, אונ' ניט צו קיינר ביברייא נאָך צו דר פילן ליסט דעם

יצר־הרע. דען ווערט גאָט יתברך שמו שפּרעכן צו דען מלאכים: עס איז בילך (גוט) דאָס דיא זעל זאָל ערבן דאָס גן עדן, אונ' אַזוי באַלד ווערן. די ענגל די זעל פֿירן אין דאָס גן־עדן אונ' אַזוי באַלד ווערט די זעל געפֿינן איין שטול ברייט, אונ' דאָ ווערט זיא שׂרה אונ' רבֿקה אונ' רחל, אונ' לאה פֿינדן, אונ' זיא ווערן זיא גאָר ליפּליך אַנטפּאַנגען, אונ' דאָ ווערט זיך דיא זעל דערמייען מיט דען חסידות און צדקניות, די דאָ זיין, אין דען גן־עדן, אונ' צו איקליכם מל דאָס אירי קינדר ווערן לערנן אודר ארן אונ' די מצות טון אודר אַנדרי לייט מאַכן טון צון איקליכען מאלט (מאָל) ווערט דער האָכט איר שטול אונ' איז זיך דערמייען פֿן שיין דער שכינה, אונ' איז זיך גענענן צו דען הייליגן כסא הכבוד, דרום, ליבי טאָכטר, פֿאָלג מיר אונ' טו ווס איך דיך ווער לערנן, אונ' זיך עבן דאָס טו טוסט עבן מיט דען זאַלן רעכט אונ' זייא ניט מיקל דראן דען דיין לייב אונ' דיין זעל אונ' דיין לעבן הענגט דראן... אין לאיי (לייען) דאָס ביכעל אָפּט, דאָס דו רגיל דרינען ווערסט אונ' דאָס דו ווייסט אַלי דינים אונ' היט דיך, דאָס דו דיך אין קיין ספֿק טוסט שטאָסן"[90].

אָט אַזוינע מאָטיוון ווי די הבטחה צו האָבן גוטע, פֿרומע קינדער, צו בעגעגענען אין גן־עדן די אמהות, שׂרה, רבֿקה, רחל, לאה — אַזוינע עכט ווייבערשע מאָטיוון טרעפֿען זיך כמעט אין יעדען ספֿר און ספֿרל אויף עבֿרי־טייטש. אָבער אַזוי בולט אין קענטיג ווי אין די תחינות זענען זיי ערגיץ ניט. וועגען דעם בעזונדערן גייסט און סטיל פֿון די תחינות וועלען מיר רעדען שפּעטער; איצט האַלטען מיר ביים שטאָף. יעדערער, וואָס קען די ווייבערשע תחינות, וויס, אַז איך דער שטאָף, ניט נאָר דער גייסט זייערער, איז אַן אַנדערער, ווי אין די מאַנסבילשע תפֿלות.

אמת, איך די לשון־קודש'דיגע און אַרמישע תפֿלות זענען אַלע איבערגעזעצט געוואָרען אויף עבֿרי־טייטש: אַפֿילו מחזור, סליחות, מעמדות, קינות, זמירות און כלערליי אַנדערע פּיוטים זענען פֿאַראַן אין יודיש־דייטשער איבערזעצונג; האַנדשריפֿטליכע איבערזעצונגען פֿון סדור און מחזור זענען פֿאַרהאַן, וואָס שטאַמען נאָך פֿונ'ם 15־טען יאָהרהונדערט[91]; נאָר די אַלע „מאַנסבילשע" תפֿלות האָבען קיינמאָל ניט פֿערנומען אַזאַ פּלאַץ אין דער רעליגיעזער עבֿרי־טייטש־ליטעראַטור, ווי די לכתחילה פֿאַר ווייבער און אָפּט אויך

פֿון ווייבער פֿערפֿאַסטע תחינות. די לעצטע זענען אָפֿט אויך מעהר ניט ווי איבערגעאַרבייטע, קאָמפּילירטע לשון־קודש'דיגע תּפֿלות; אָבער וואָסערע העבּרעאיש־אַראַמעאישע תּפֿילות פֿלעגען בּעאַר־בּייט און קאָמפּילירט ווערען אויף עבֿרי־טייטש? די וואָס לויט זייער שטאָף אין אויך גייסט נאָך זענען זיי גיכער תּחינות, ווי תּפֿלות, כאָטש זיי זענען פֿערפֿאַסט אויף לשון קודש; צום בּיישפּיעל, די כלערליי „יהי רצונ'ס", „רבונו של עולם", „זכור לנו"[92], און אַנדערע אַזוינע תּפֿילות, וואָס טראָגען אַן אינטימען, געמיטליכען כאַראַקטער, תּפֿלות, וואו עס רעדט זיך מעהר וועגען פּרט, ווי וועגען כלל, וואו מען בּעט גאָט, ער זאָל מוחל זיין (אויף די זינד אין געבּען פּרנסה, אַריכת ימים, וואו עס ווערען דערמאָנט די אָבֿות און אמהות און אַלע צדיקים און צדקניות, זייער זכות זאָל אינז בּיישטעהן, רבונו של עולם! וואו עס זענען פֿאַרהאַן, מיט איין וואָרט, בּילדער, געשטאַלטען, וואָס וועקען די פֿאַנ־טאַזיע, רייד, וואָס פֿערנעמען פֿאַר'ן האַרצען, בּקשות און תּחנונים, וואָס עפֿענען איף אַלע וואונדען פֿון דער צעוועהטאָגטער נשמה אין מאַכען רינען טרערען פֿון די אויגען... אָט אַזוינע תּפֿלות און געבּעטען פֿלעגען איבּערגענומען און איבּערגעאַרבּייט ווערען פֿון העבּרעאיש אין, פֿערשטענדיג געוואָרען דער יודינע, פֿלעגען זיי דערקוויקען איהר האַרץ, מינטערן איהר געמיט, שטילען איהר גייס־טיגען דאָרשט...

די פֿערפֿאַסער פֿון די ווייבערשע תּפֿלות פֿלעגען אָבער ניט שטענדיג געפֿינען אין לשון־קודש, אין די שטרענגע מאַנסבּילשע סדורים, אין די פֿערפֿלאָנטערטע האַלב־פֿערשטענדליכע פּיוטים, דאָס, וואָס זיי האָבען געזוכט. די מאַנסבּילשע תּפֿלות, וואָס רעדען ס'רוב וועגען כלל ישראל, ניט וועגען רבּי ישראל, אין וואָס אָפֿט האָבען זיי גאָר אַן אוניווערסאַלען, אַלגעמיינמענשליכען אינהאַלט, זענען פֿאַר ווייבער געווען צו קאַלט, צו שטרענג, צו אַבּסטראַקט. האָט מען אָנגעהויבּען אַרויסצוגעבּען אויף עבֿרי־טייטש תּפֿלות (=תּחינות), וואָס זענען בּעשאַפֿען לכתּחילה פֿאַר ווייבער. (די איבּערגעזעצטע תּפֿלות זענען געווען ניט פֿאַר ווייבער אַליין, נאָר אויך פֿאַר מאַנסבּיל עם הארצים, „דיא אין לה"ק וואָלן ארן (דאַוונען) אונ' ור שטיין (פֿערשטעהן) דארינן קיין וואָרט", ווי צום בּיישפּיעל די סדור־איבּערזעצונג פֿון יוסף בר יקר 1544, וואָס פֿון דער הקדמה צו איהר

האָבּען מיר גענומען די נאָר וואָס ציטירטע ווערטער[93].

די ערשטע אָ ר י ג י נ ע ל ע תחינה, וואָס איז בּעקאַנט די פֿאָרשער פֿון דער יודישער ליטעראַטור, שטאַמט פֿון ענדע 16-טען יאָהרהונדערט; איהר פֿערפֿאַסער איז אַבֿרהם אַפּאַטעקר[94]. וועגען איהר אינהאַלט קאָנען מיר נישט רעדען, וויל ער איז אונז לײַדער נישט בּעקאַנט. דערפֿאַר קענען מיר אַ בּיסעל דעם אינהאַלט פֿון אַן אַנדער אָריגינעלער יודישער תחינות-זאַמלונג, וואָס שטאַמט אמת פֿון אַ שפּעטערדיגער צייט, נאָר דאָך איז זי גענוג אַלט. מיר מיינען די זאַמלונג, וואָס איז בּעקאַנט אונטער דעם נאָמען „ליבּליכֿי תפֿלה אָדער גרעפֿטיגי ארטצנייא פֿר גוף אונ׳ נשמה“. אויף דעם עקזעמפּלאַר, וואָס גרינבּוים האָט בּענוצט פֿאַר זיין „כרעסטאָמאַטיע“, איז דער נאָמען פֿונ׳ם פֿערפֿאַסער, ווי אויך דער יאָהר און אָרט פֿון דרוק ניט אָנגעגעבּען; קאַרפּעלעס אָבּער אין זיין געשיכטע פֿון דער יודישער ליטעראַטור (ז. 1111) רופֿט אָן דעם נאָמען פֿונ׳ם מחבר — אהרן בּן שמואל און גיט אָן דעם דרוקיאָהר — 1709. אָט דער אהרן בּן שמואל און גיט אָן דעם דרוקיאָהר — זיינע תחינות, אַזוי ווי יוסף בּר יקר, דער איבּערזעצער פֿון סידור, וועגען דעם, וואָס מען מעג און ס׳איז אַפּילו אַ מצוה צו דאַווענען אויף דער שפּראַך, וואָס מען פֿערשטעהט, ד. ה. אויף דער מוטער-שפּראַך, און ניט אויף לשון-קודש, וואָס מען פֿערשטעהט ניט, און עס געפֿינען זיך טאַקע אין זיין זאַמלונג תפֿלות, וואָס זענען בּעשאַפֿען געוואָרען אויך פֿאַר מאַנסבּיל[95]; צום בּיישפּיעל, „איין שיני תחנה פֿר איין לנטץ מן (לאַנדסמאַן, ישובֿ׳ניק) דר קיין למדן איז“ אָדער „איין שיני תפֿלה פֿר איין משרת“[96]; אין דער אמת׳ן אָבּער איז אהרן בּן שמואל, אַזוי ווי אַנדערע פֿערפֿאַסער פֿון תפֿלות אויף אונזער פֿאָלקס-שפּראַך, אויסען געווען דער עיקר די ווייבּער. ער שרייבּט עס בּפירוש אויפֿ׳ן שער-בּלאַט: „ליבּי ברידר, קויפֿט דיזי ליבּליכֿי תפֿלה א. אז. וו. אונ׳ לאָזט אַייער ווייבּ אונ׳ קינדר פֿלייסיג דרינן לייאַנן“[97]. דער אינהאַלט פֿון די דאָזיגע תחינות איז דאָס רובֿ אינטים, פּערזענליך, כמעט פּריוואַט: פֿאַר יעדען סאָרט מענשען, אַזוי ווי פֿאַר יעדער בּעזונדער אָנגעלעגענהייט איז געמאַכט געוואָרען בּעזונדערע אַ תחינה. אַזוי איז, אַחוץ די פֿריהער דערמאָנטע תפֿלות פֿאַר אַ ישובֿ׳ניק און אַ משרת, פֿאַראַן אין אַהרן בּן שמואלס זאַמלונג

ספּעציעל אַ תּפֿלה, איידער מען געהט אין שול פֿאַר די,
וואָס ווייסען ניט דעם פּירוש המלות פֿון דעם לשון־קודש׳דיגען
דאַווענען; די תּפֿלה הייבט זיך אָן אַזוי: „אך דו באַרמהערציגער גאָט,
ווייל מיר ניט קענען אַלע אונזערע תּפֿלות פֿערשטעהן און ווייסען
ניט דיין הייליגען נאָמען אַלע צייט אָנצורופֿען, זאָ שריי איך צו
דיר: אך מיין גאָט, איך טו מיינע לעפּצען אויף, אונד מיין מונד־
זאָגט דיין לויב. ערוועק דאָך מיין נשמה און געמיט, דאָס איך
ניט אַליין מיט מונד און לעפּצען דיין עהר ערצעהל און דאָס הערץ
ווייס ניקס דערפֿון, זאָנדערן גיב מיר חסד, דאָס איך דיך פֿון גרונט
מיינעס הערצען מיט איינער רעכטע כוונה אָנרופֿע א. אַז. וו.״ 98).

די טבע פֿון תּפֿלה טון צו גאָט אויף אַ בעזונדער נוסח
ביי יעדער בעזונדער געלעגענהייט איז פֿאַרהאַן אויך אין די תּפֿלות
פֿון מאַנסביל אויף לשון־קודש; דאָך איז די דאָזיגע טבע דאָרט
ניט אַזוי שטאַרק קענטיג, ווי אין די ווייבערשע תּפֿלות אָדער תּחינות
אויף עברי־טייטש, וואָס זענען כמעט אַלע, אַזוי ווי ביי שמואל בן
אהרן, געלעגענהייטס־תּפֿלות. איינע וועלען דאָס אונז געבען
צו פֿערשטעהן דורך דער בעזונדערער אינטימיטעט פֿון דעם
ווייבערשען געמיט, דורך דעם, וואָס די פֿרויען קומען צו גאָט
אין אַ נעהענטערע, היימישערע בעציהונג, ווי מיר, מאַנסביל; אַנ־
דערע, וואָס גלויבען ניט שטאַרק אין די בעזונדערע מעלות פֿון
פֿרויען, וועלען זאָגען, אַז דאָס נעמט זיך, אַדרבא, דערפֿון, וואָס
זיי, די נשים, זענען ניט מסוגל אויפֿצוהייבען זיך ביז צו דער
מדרגה פֿון אַן אַלגעמיינער, אוניווערסאַלער און אַבסטראַקטער תּפֿלה,
ווי די מאַנסביל, און ווי אין וואָכעדיגען, אַזוי אויך אין רעליגיעזען
לעבען זענען זיי „פּראַקטיש״: הייבען אָן מיט אַ לויב צום אַלמעכ־
טיגען און קומען סוף כל סוף צו אַ פּערזענליכער, כמעט פּרי־
וואַטער השתדלות און בקשה פֿאַר דעם מאַן און די קינדערלעך,
פֿאַר געזונט, פּרנסה, פֿאַר אַ ביסעלע נחת, אַ שטיקעלע עולם־
הבא... אַזוי צי אַזוי, דער שטאָף פֿון די ווייבערשע
תּפֿלות איז מייסטענטיילס אַ ספּעציעל ווייבער־
שער, ד. ה. אַן אינטים־פּערזענליכער שטאָף. אָט ליגט פֿאַר
מיר איינע פֿון די עלטערע תּחינות־זאַמלונגען, געדרוקט מיט דעם
בעזונדער שריפֿט, וואָס איהם פֿלעגט מען בענוצען פֿאַרצייטען ספּע־
ציעל פֿאַר די ווייבערשע ספֿרים (נאָר דער ערשטער וואָרט אין יעדען

אָבזאַץ אין די לשון־קודש׳דיגע אויסדרוקען זענען געדרוקט מיט קוואַדראַט־שריפט). די זאַמלונג טראָגט דעם נאָמען תחינות ובקשות[99], און דער 3־האַלט פון דעם גרעסטען טייל תפלות, וואָס געפינען זיך אין דער דאָזיגער זאַמלונג, איז. אַ ריין־ווייבערשער. אַפילו אין די תחינות, וואָס זענען איבערגעאַרבייט פון העברעאיש, רעדט זיך אָפט וועגען מאַן און קינדער, וועגען דיין דיענסט פלונית בת פלונית וכדומה זאַכען, וואָס גיבען צו אַפילו דעם אַלגעמיינעם אַבסטראַקטען טייל פון דער תפלה אַ קאָנקרעטען, אינטימען כאַראַקטער; נאָר פאַרהאַן דאָ תפלות, וואָס זענען לכתחילה בעשאַפען פאַר פער־שיידענע ריין ווייבערשע אָנגעלעגענהייטען; צום ביישפיעל: „איין תחנה פר ווייבר צוא בעטין אויף זיך און אויף איר מאַן און קינדער"; עטליכע תחנות „אויף גוטע קינדר"; „איין תחנה איידער מען חלה נעמט"; „איין תחנה אַז מען האָט זיך אָן גצויגן לכבוד שבת"; „ אַ תחנה פרייטאָג צוא נאַכט נאָך ליכט צינדן"; „אַ תחנה שבת ויו"ט פר די ליכט צינדן"; אַ תפלה פאַר אַן אַלמנה; אַ תחנה „מתפלל צו זיין אַז דער מאַן איז אין וועג"; אויך די פערשיידענע תחנות „אויף פרנסה" קאָנען צוגערעכענט ווערען צו די תפלות מיט אַ ספעציעל ווייבערשען שטאָף, וואָרום איבן אַפילו איך אין די לשון־קודש׳דיגע תפלות ווערט דערמאָנט אָפט דער ענין פון פרנסה, איז דאָך אָבער אויף לשון־קודש קיין ספעציעלע, און דערצו נאָך ריין פערזענליכע, בקשות וועגען פרנסה, ווי ווייט איך ווייס, נישטאָ[100]. נאָר אַ יודינע קאָן זיך אַזוי אויסשטעלען אין בעטען ביי גאָט:

„ליבר הער גאָט, גיב מיר מיט מיינע מאַן און מיינע קינדר איין גוטע פרנסה און איין גרינגע פרנסה א. אַז. וו. ליבר הער גאָט, לאָז מיך און מיין מאַן און מיינע קינדר ניט קומען צוא קיין שפלות חו״ש און גיב אונז אייטל מזל אין אונזער פרנסה. דוא ליבר גאָט, זאָלשט אונז אויך באַלד עפנן דאָש טויער פון די פרנסה און אַז מיר זאָלן בגליקן אין אַלע אונזערע וועג און שטעג אין אַלש (אַז) מיר זאָלן קיינער ניקש ווישן צוא זאָגן, וואָש דלות איז, ליבר הער גאָט, און מיר זאָלן אַלש ערליך אויש־פירן, אָמן!"[101]). מיט אַזאַ „מענה־לשון", אַזוי עקשנות׳דיג איבער׳־חזר׳ן איינע און דיזעלביגע בקשה קאָן נאָר אַ יודינע. אָבער דאָס געהערט שוין צום סטיל פון די תחינות, וועלען מיר רעדען

ווענן דעם אינטען, ־ האָבען מיר געוואָלט נאָר זאָגען, אז אויך די תּפלות אויף פּרנסה קאָנען צוגערעכענט ווערען צו די תּפלות מיט אַ ווייבערשען שטאָף, און זיי בּענעגענען זיך טאַקע זעהר אָפּט צווישען די תּחינות[102].

נאָר די אַלע אָנגערופענע תּחינות זענען נאָך ניט אַזוי עכט ווייבעריש, ווי די, וואָס געפינען זיך אין דעם „סדר תחינות" (פראַנקפורט ביים מאין, 1732), וואָס גרינבוים ציטירט אין זיין פיעל מאָל פון אונז שוין בענוצטער „כרעסטאָמאַטיע". דאָרט זענען פאַרהאַן תּחינות, וואָס אַ יודינע זאָגט: ווען זי געהט צו און פון טבילה; ווען זי „צו גילינן גייט"; ווען זי איז אין זיבעטען חדש; „ווען זיא זיך צו אידם מאַן בהעפט". דערנאָך איז פאַרהאַן אַ תחינה, וואָס אַ אשה איז מתפלל פאַר אַן אַנדערער; אַ תּפלה פאַר אַ אשה אַן עשירה[103].

אָבער אויך די תּחינות, וואו עס רעדט זיך ניט ספּעציעל וועגען ווייבערשע ענינים, האָבען צו טון אָפּט מיט ווייבער. ביי יעדער פּאַסיגער געלעגענהייט ווערען דערמאָנט די אמהות (איין תחינה רופט זיך טאַקע: תחנה אמהות) און אויך אַנדערע נשים צדקניות[104]. אַפילו אַזאַ ווייניג בעריהמטע צדקניות, ווי „די פרויא פון עובדיה", ווערט דערמאָנט, און עס ווערט געבעטען ביי גאָט: „דוא זאָלשט אונז שפּייזן גלייך אַז (אַזוי ווי) דוא האָשט געשפּייזט דיא פרויא פון עובדיה מיט אירע קינדער דורך האַנט אלישע הנביא דען פרומן געטליכן מאַן[105]; אויך צו בּתיה בּת פּרעה און אַפילו צו סרח בּת אשר זענען די ווייבער ניט אַזוי אומדאַנקבאַר, ווי מיר, מאַנסביל, וואָס האָבען אָן זיי גאָר פערגעסען און דערמאָנען זיי ניט אַפילו אין דעם צעטיל פון די צדקניות... די פערפאַסערינס און זאָגערינס פון די תּחינות האָבען בּכלל ליעב זיך איבערצונעמען און אויסצובעריהמען זיך (אַזוי ווי, להבדיל, די היינטיגע „פרויענרעכטלערינס") מיט די ווייבער, וואָס האָבען אַ שם אין דער וועלט. איינע פון די תּפלות, וואָס איז פערפאַסט פון דער געהיימניספילער שרה בת טובים, דערצעהלט וועגען די „פיל מיזינט ווייבר", וואָס קלייבען נחת אין גן־עדן, וויל זיי האָבען זוכה געווען דאָרט צו זיין איינאיינעם מיט אַזוינע צדקניות, ווי אסתּר המלכּה, יוכבד, מרים, דבורה הנביאה און אַנדערע[106]. אין אַ

תחינה, וואָס איז געדרוקט אין דעם פריהער ציטירטען „ריח גן עדן“, ווערט געהנגען אַ לויב צו גאָט פאַר „דיא גרוישע חשיבות וואש דוא האָשט אונז נשים חשוב גימאַכט... אַז דיא גאולה פון מצרים איז גיוועזין מחמת דעם זכות פון נשים צדקניות און דיא גאולה אַהרונה וועט איך זיין מחמת דעם זכות פון נשים“...

אין דערזעלביגער תחינה בעט די יודינע, אַז זי „זאָל ניט האָבען קיין תאוה צו אָן קליידין איר גוף מיט טייערע מלבושים, וואָש זייא זיינען גורם כמה רעות... דורך זייא וועט קומען אַ פרעמדער מאַנזביל צו איין מחשבה רעה א. אַז. וו.“

וועגען אָט אַזוינע ריין ווייבערשע שוואַכקייטען רעדט זיך אויך אין אַנדערע תחינות, כאָטש ניט אַזוי אָפט, ווי אין די מוסר-ספרים [107].

היוצא מדברינו, אַז אי אין די מוסר-ספרים אויף עברי-טייטש, אי אין די תחינות פערנעמען אַ גרויסען אָרט די ספּעציעל-ווייבערשע טעמעס, כאָטש געשריבען איז אַ געוויסער טייל דערפון אויך פאַר מאַנסביל עם-הארצים.

אין דער וועלטליכער ליטעראַטור אויף עברי-טייטש, ווי ווייט זי האָט עקסיסטירט אַמאָל, איז שווערער אויפצוזוכען דעם ספּעציעל-ווייבערשען שטאָף. מיר האָבען שוין בעמערקט איינמאָל, אַז מיט וועלטליכע יודיש-טייטשע ספרים פלעגען זיך אינטערעסירען אָפט אויך מאַנסביל נישט קיין עם-הארצים. די כלי-ערליי כראָניקעס, רייזע-בעשרייבונגען, גראַמאַטיקאַלישע, מעדיצינישע און אַנדערע פּאָפּולער-וויסענשאַפטליכע ווערק אויף יודיש-טייטש זענען אָהן קיין שום ספק געשריבען געוואָרען ניט דוקא פאַר פרויען אַליין. בלויז צווישען די מעדיצינישע ווערק אויף יודיש-טייטש געפינט מען אַזוינע, וואָס גיבען זיך אָב מיט ריין „ווייבערשע“ טעמעס, ווי, צום ביישפּיעל, „דרך נשים ווילדות“, „מציל נפשות“ (וועגען קינדער-היגיענע) ולדומה. נאָר אפשר קאָן מען אָנרופען „ווייבערש“ דעם שטאָף פון די בעלעטריסטישע ווערק, וואָס מען פלעגט איבערנעמען פון די דייטשע ריטטער-און פאָלקס-ביכער: ווייבערש קאָן מען זיי אָנרופען אפשר דערפאַר, וואָס להיפך פון די יודישע מאַנסבילשע ספרים פלעגען זיי דיענען נאָר די צייט צו פערטרייבען און פלעגען מסתמא געלייענט ווערען, אַזוי ווי שפּעטער די שמ"ר-ראָמאַנען, דערהויפּט פון פרויען.

דאָס לעצטע איז אַ השערה, אָבער אַז די פֿלערליי נישט־יודישע געשיכטען, ווי, צום ביישפּיעל, „איין שין מעשה פֿון קיניג אַרטיש הוף“ [108]) און אַנדערע פֿלעגען געליינט ווערען בלויז פֿון פֿערגע־ניגען ווערען — לאָזט זיך בעווייזען. די אַרויסגעבער פֿון די דאָ־זיגע „שיינע מעשׂיות“ פֿלעגען רעדען ניט פֿון נוצען (ווי סך־הכּל מחברים פֿון די מוסר־ספרים), נאָר פֿון פֿערגעניגען, וואָס מען קאָן האָבען פֿון זייערע אויסגאַבען. אַזוי שטעהט אין אָנהויב פֿון „אַרטיש הוף“: „ווען איר ווערט דרינן לייען ווערט זיך אייער הערץ ערפֿרייען“ [109]). אויך אויפֿן שער־בלאַט פֿון „הער דיטרייך“ שטעהט „גאַר קורץ ווייליג צו לייען פֿער ווייבר אוני מוידליך“[110]). די פֿרומע מחברים האָבען דעריבער מלחמה געהאַלטען קעגען דער דאָזיגער „ליידיגגעהערישער“ ליטעראַטור. זיי פֿלעגען זוכען מיט אַלע מיטלען אָבצוציהען פֿון איהר דעם יודישען עולם, וואָס איז מסתּמא געווען דוקא אַ בעלן אויף דעם. אַזוי האָט דער מחבר פֿונ׳ם „מעשה־בוך“ זיינע מעשׂיות פֿון מדרשים, זוהר און אַנ־דערע הייליגע ספֿרים אויף יודיש־טייטש בעאַרבייט, כּדי דער עולם זאָל ניט לייענען „דאָס בוך פֿון דען קיהען (קוה־בוך), דיטריך פֿון בערן און מייסטער הילדעבראַנט“, די היימישע פֿאָלקס־ביכער, וואָס זענען פֿערשפּרייט געוואָרען אויף יודיש־טייטש אין 16־טען יאָהרהונדערט. די געשיכטען, וואָס זענען, ווי דער מחבר זאָגט, „וואַרליך איטעל שמוץ, זיי גיבען אויך ניט וואָרים נאָך היץ, אויך זיין (זענען) זיי ניט געטליך דאַרביי, איהר באַ־דאַרפֿט וואָהל דאָס אויך׳ס גאָט פֿאַרצייה — אונזערע ספֿרים שריי־בען: עס איז איין זינד ווי איין היז צו לייענען אין דעם היי־ליגען שבת דאַרוים. וואָלט איהר אַייער צייט מיט לייענען פֿער־טרייבען — אַלזוי וויל איך אייך איין מעשׂה־בוך שרייבען“ [108]).

אין פּונקט אַזוי ווי אין יענער אַלטער גוטער צייט האָט מען הויך פֿרומע גאָטספֿאָרכטיגע מעשׂיות און ספּורים געוואָלט אָבציהען די ווייבער פֿון די דייטשע, מיט יודישע אותיות גע־דרוקטע און אויף יודיש־דייטש בעאַרבייטע העלדען־ און ראָמאַנ־געשיכטען, אַזוי האָט מען שפּעטער אין דער השׂכּלה־צייט, פּונקט פֿערקעהרט, געוואָלט צוציהען די ווייבער צו דער וועלטליכער ליטעראַטור אויף יודיש, ווייל זיי, וואָס זיי זענען ניט געווען אריינגעטאָן, ווי די מאַנסביל, אין רעליגיעזע ספֿרים, איז געווען

ליי־טער צוצוציהען. א. מ. דיק זאָגט אין זיין שוין פריהער דערמאָנטען מאַנוסקריפּט בפירוש, אַז שרייבען זיינע השכלה־ספרים איף לשון־קודש פאַר מאַנסביל, וואָלט געווען ניט פּראַקטיש, וואָרום דער מאַנסביל „דער פאַנאַטיקער". „ווערט עס גאָר ניט וועלען נעמען אין האַנד אין פּשיטה שוין ניט לעזען עס, דען ער וועט עס פערגלייכען ווי אַלע אַנדערע השכלה־ספרים, וואָס ער האַלט עס פאַר ספרי היצונים"... „ניט אַזוי אָבער איז דער פאַל מיט מיינע בראָסורען, וואָס זייען געשריבען אין זאַרגאָן. דיין הערץ, כיינע מייערע לעזערין, איזט נאָך גאַנץ אונבעפאַנגען (פריי פון אַלע אַנדערע פערקריפּעלטע (פערדרעהטע) אירעען (געדאַנקען). די ביזט ניט גשטאָלט איף דיינע לומדעס, ניט אויף דיין הייליגע ראָליע. די ביזט ניט פאַנאַטעס (פאַנאַטיש — ש. נ.) און ווערסט אַלזוי זיין איינע אונפּאַרטייאישע (וואהרהאַפטיגע און ערליכע) ריכטערין איבער דיזע בראָסורען מיינע, זיי וועלען מאַכען איין גוטען איינדרוק אויף דיין צאַרטען געמיט און דוא וועסט עס מיטטיילען דיין מאַן, דיין חתן אין וועסט אויף אים אויך וווירקען אין פאַל, ווען ער זעלבסט עס ניט געלעזען האָט. דען וואָס איינע קלוגע פרוי קען ווירקען אויף איר מאַנעס האַרץ, דאָס קען קיין ספר ניט ווירקען אין קיין בוך, ווי אונזערע חכמים [זאָגען]: הכל מן האשה, בפרט דאָס ווי די וואהרהייט צו זאָגען, דאָס דוא וועסט מיך און מיינע בראָסורען פיל בעסער פערשטיין אַלס דיין מאַן, ווען ער עס זעלבסט לעזען ווירד. ווייל דוא, וואָס די ביזט פיל מעהר אַלס ער צו הויז און די לעבינסלאַסטען דריקען דיך מעהר אַלס אים, וואָס ער פערטריינקט אַלע זיינע זאָרגען (אין פאַל ווען ער איין למדן איזט) אין בית מדרש, קימערסט די דיך שיין מעהר אום דיינע הויז האַלטונג אַלס ער". מיר זעהען, אַז אַפילו א. מ. דיק, וואָס זיינע השכלה־ספרים פלעגען לייענען, ווי מיר האָבען פריהער בעמערקט, איך מאַנסביל, — אפילו דיק האָט אין זינען געהאַט, בעת ער האָט געשריבען זיינע מעשיות און „בראָשורען" אויף יודיש — די פרוי, און דאָס האָט געמוזט ווירקען איך אויף דעם שטאָף, וואָס ער פלעגט בענוצען פאַר זיינע ווערק. נעמען פאַר אַלע זיינע זאַכען אַרײן ווייבערשען שטאָף האָט ער נישט געקאָנט אין נישט געוואָלט, וואָרום די „טייערע לעזערין" האָט דאָך געוואָלט איך דעם מאַן און דעם

חתן איהרען איבערגעבען די אידעען, וואָס זי האָט געפֿונען אין דיק׳ס „בראָשירען“. אָבער אַ פּאָר זאַכען זענען פֿאַרהאַן ביי איהם מאַקע, וואו די טעמע איז, אַזוי ווי אין די תּחינות און אין איי־ניגע מוסר־ספֿרים, אַ ריין וויבערשע. צו די דאָזיגע זאַכען גע־הערט די ערצעהלונג „דיא קרעמערקעס[112]“, אָדער גאָלדע מינע די בראָדער עגונה“ (ווילנא, 1865), וואָס אויף׳ן שער־בלאַט איהרען שטעהט: „עס ווערין הורך איר אונזרע פרויען פערשטיין, וויא זייא דאַרפֿען זיך אין דער וועלט בעגיין, ווי זיי זאָלען איר הויז רעגירען, אונ׳ וויא זיי זאָלן זיך מיט מאַן אונ קינדער אויף פֿירען, אונ דאָס דער פוץ און צירונג איז נור איינע היילע פֿאַר אירונג אונ דאָס ביא אונז אידען דאַרף זיין דאָס רעכטע גליק נור דער הויז פרידען“[113]). דאָס אייגענע איז נאָך בעסער און געגייער אויסגעטייטשט אין סוף פֿונ׳ם ביכעל, וואו „דער שרייבער נעמט אָבשייד פֿון דיא לעזערין“ און וואו מיר פֿער־געסען שוין גאָר אינגאַנצען, אַז מיר לייענען אַ השׂכּלה־ביכעל, און עס דוכט אונז, אַז עס ליגט פֿאַר אונז אַן אַלטער ווייבערשער מוסר־ספֿר.

אַזוי טיעף האָט זיך דער ווייבערשער שטאָף פֿון דער אַלטער רעליגיעזער ליטעראַטור אויף עבֿרי־טייטש איינגע־וואָרצעלט אין דער נייער וועלטליכער יודישער ליטעראַטור.

די פֿרויען זענען ניט געווען די איינציגע לעזער פֿון דער יודיש־דייטשער ליטעראַטור. זיי זענען געווען אָבער די ווילטיגסטע, די זיכערסטע, די כאַראַקטעריסטישע לעזער פֿון דער דאָזיגער לי־טעראַטור, האָבען זיי אַרויפֿגעלעגט דעם שטעמפּעל זייערן אויף איהר שטאָף.

אין דעם קומענדיגען קאַפּיטעל וועלען מיר זעהן, ווי אַזוי זיי האָבען געווירקט אויך אויף דער בעאַרבייטונג פֿון דעם דאָזיגען שטאָף.

IV

די בעאַרבייטונג פֿונ׳ם שטאָף, מיינען מיר = דער סטיל. דער סטיל אין ברייטסטען און טיעפֿסטען זין פֿון דעם דאָזיגען וואָרט.

דעם בעזונדער כאַראַקטער פֿון דעם ווייבערשען סטיל זעהט

מען שיין אין דעם נוסח פון די ווייבערשע בריעף, וואָס איז גאַנץ אַנדערש, ווי אין די מאַנסבילשע. אַדאַנק דעם בינטעל יודישע בריעף פון אָנהויב 17-טען יאָהרהונדערט, וואָס איז דאָ ניט לאַנג פערעפענטליכט געוואָרען אין וויען [114], האָבען מיר די מעגליכקייט צו פערגלייכען סטיליסטיש די מאַנסבילשע און די ווייבערשע בריעף, פון יענער צייט. מיר פערגלייכען ניט דעם עצם טעקסט פון די בריעף. ער איז אינדיווידועל און צופעליג; נאָר דעם אָנהויב אין דעם אויסלאָז, וואָס פלעגט כמעט שטענדיג פאַרצייטען געשריבען ווערען לויט אַ בעשטימטען סקאַרבאָווען נוסח. דער אָנהויב און דער אויסלאָז פון די ווייבערשע יודישע בריעף צייכענט זיך אויס ניט בלויז דורך דעם, וואָס ס'איז געשריבען אויף יודיש און ניט אויף לשון קודש, ווי אין די מאַנסבילשע בריעף, (אויך די יודיש-דייטשע): דאָס וואָלט געווען אַן אויסערליך-שפּראַכליכער, ניט קיין אינערליך-סטיליסטישער אונטערשייד און וואָלט זיך לאָזען דערקלערען דורך דעם, וואָס ווייבער זענען ווייניגער בעהבינ'ט אין די „שוואַרצע פינטלעך", ווי מאַנסביל [115]. דער אונטערשייד צווישען דעם מאַנסבילשען און דעם ווייבערשען בריעף-נוסח איז אָבער אַן אינערליך-סטיליסטישער און בעשטעהט דערין, וואָס די מאַנסביל הויבען אָן זייערע (יודיש-טייטשע) בריעף מיט קאַלטע, טרוקענע, האַרטע מליצות: „יהי שלום בחילך ושלוה בארמנותיך" (בריעף 13 №) שלומים רבים כטל וכרביבים (29 №) א. אַז. וו. [116]). בעת, ווען דער געוועהנליכער נוסח, וואָס מיט איהם הויבען זיך אָן די בריעף, וואָס זענען געשריבען פון, אָדער פאַר ווייבער, איז אַן איינפאַכער, אַן אינטימער, אַ וואַרימער: „גאָר פיל גוטר זעליגה יאָר, (אָדער: „טויזנט גיבנשטה זעליגה פריידיגה יאָר") דיא זאָלן דיר ווערן וואר" (5 №), „פיל פרייד אונ' נימר מין (מעהר) קיין לייד צו..." (1 №) [117]). פונקט אַזוי ווייך און האַרציג קלינגט דער אויסלאָז פון די ווייבערשע בריעף (די מאַנסבילשע לאָזען זיך אויס דאָס רוב מיט פסוקים): „גאָט ית' זאָל דיך לאָזן פריש אונ' גיזונט בלייבען, ראש ביט אונ' ביגערט דיין שוועסטער..." (5 №) אָדער: „דאַמיט בהיט ענק (אייך) גאָט וריא (פריה) אונ' שפוד (שפעט) ואָר (פאָר) אלור נוד (נאט) דז ביט אונ' ביגערט"...

די אַרויסגעבער פון די „פריוואַט-בריעפע" ווייזען, אמת, אָן אויף געוויסע עהנליכקייטען, וואָס זענען פאַרהאַן צווישען דעם

סקאַרבאָווען נוסח פֿון די יודיש-טייטשע בריעף און דעם אַלגעמיינעם טייטשען בריעף-סטיל פֿון יענער צייט: אַזוי זענען, למשל, די מאַנסבילשע בריעף אויף דייטש געווען אָנגעשטאָפּט מיט לאַטיין, ווי די יודיש-טייטשע מענער-בריעף — מיט לשון קודש. דער אָנהייב- און אויסלאָז-נוסח פֿון די ווייבערשע בריעף אויף יודיש-טייטש האָט אָבער אַ קרובֿ'עשאַפֿט ניט מיט דעם דייטשען בריעף-סטיל בכלל, נאָר מיט דעם סטיל פֿון די ווייבערשע בריעף אויף דייטש[113].

אַזוי זעהען מיר, אַז שוין אין די פּריוואַטע בריעף פֿון די יודישע פֿרויען ווייזט זיך אַרויס די בעזונדערע ווייכקייט און אינטימיטעט פֿון זייער סטיל. און אָט די ווייכע, אינטימע ווייבערשע האַרציגקייט לאָזט זיך פֿיהלען אין דער גאַנצער יודיש-טייטשער ליטעראַטור. אין פֿאָריגען קאַפּיטעל האָבען מיר אָנגעוויזען דערויף, וואָס דער שטאָף פֿון דער רעליגיעזער ליטעראַטור אויף עבֿרי-טייטש איז ביבליש-אגדה'יש, ניט הלכה'יש; אָבער ניט נאָר דער שטאָף, אויך זיין בעאַרבייטונג, דער גאַנצער סטיל פֿון דער דאָזיגער ליטעראַטור האָט אין זיך עפּעס פֿון דער ביבעל, און נאָך מעהר פֿון דער אגדה, אָבער כמעט גאָרנישט פֿון דעם שטרענגען, קאַלטען, קורצען הלכה-סטיל. מיר האָבען שוין פֿריהער גערעדט וועגען דער גרויסער ראָלע, וואָס די ביבעל האָט געשפּיעלט אין דער „ווייבערשער“ ליטעראַטור. זי האָט געגעבען חיונה דער פֿאַנטאַזיע פֿון דער יודישער פֿרוי. זי האָט איהר געוויזען די וואונדערליכע געשטאַלטען פֿון די אבֿות און אמהות, די פֿריידען און ליידען פֿון זייער פֿאַמיליען-לעבען. (דער חומש בראשית און בכלל דער גאַנצער דערצעהלענדיגער טייל פֿון תנ"ך איז דאָך אייגענטליך אַ זאַמלונג פֿון פֿאַמיליען-געשיכטען, פֿון פֿאַמיליען-כראָניקעס)... די ביבעל איז פֿאַר דער יודישער פֿרוי, אַזוי ווי פֿאַר דער פֿרוי און פֿאַר די רעליגיעזע געמיטער פֿון אַנדערע פֿעלקער, ניט קיין געזעץ-בוך, נאָר אַ בוך פֿון לעבען. אַ בוך, פֿול לעבען, אַ בוך, וואו עס רעדט זיך וועגען מאַן און פֿרוי, עלטערן און קינדער, ברידער און שוועסטער, חתונה און גט, ירושה און צוואה. אַ בוך, וואו עס ווערען דערצעהלט ראָמאַנען, געשילדערט דראַמעס און אידיליעס, קאַמף און פֿריידען, טומאה און קדושה, רשעות און גוטסקייט. אַ בוך, וואו גאַנץ

אַנטפּלעקט זיך אין דער שׂטן, וואו מלאכים גייען אויף דער ערד אַראָב, און מענשען — אויפֿ'ן הימעל אַרויף. אַ בוך, וואו עס הייבען זיך אויף פֿאָרהאַנגען, וואָס טיילען אָב פֿאָלק פֿון פֿאָלק, לאַנד פֿון לאַנד, וואו עס ווישען זיך אָב די גרעניצען צווישען דער פֿערגאַנגענהייט און דער צוקונפֿט, וואו מען פֿערוועבט זיך און בעהעפֿט זיך מיט דער גאַנצער וועלט, מיט אַלע צייטען — אַ בוך פֿון בילדער... יע, די פֿרוי, די יודישע פֿרוי האָט אַ סך טיעפֿער און עכטער געפֿיהלט דעם לעבעדיגען לעבען, דעם הייסען אָטעם פֿון דער ביבעל, ווי דער מאַנסביל, וואָס האָט געזוכט אין איהר ניט לעבען, נאָר לעהרע... דאָס נאַטור־לעבען, וואָס ווערט געשילדערט אין דער ביבעל, איז געווען אמת צו ווייט, צו ווייניג קאָנקרעט פֿאַר דער פֿאַנטאַזיע פֿון דער יודישער אשת־חיל אין 16־טען יאָהרהונדערט: זי האָט זיך שוין ניט געקאָנט פֿאָרשטעלען אברהם אבינו אָהן אַ יאַרמעלקע און די מוטער שׂרה אָהן אַ פּאַריק. האָט צו דער ביבעל געמוזט צוקומען די אגדה, דער „פֿעמינינער" טייל פֿון דעם שטרענגען מענליכען תּלמוד. די אגדה איז געוואָרען די פֿערמיטלערין צווישען דער אַנטיקער און דער מיטעלאַלטערליכער יודישער פֿאַנטאַזיע. אין דער אגדה איז פֿאַרהאַן מעהר ליריק, ווי אין דער ביבעל, האָט זי געשפּייזט דעם געמיט, דעם לירישען געמיט[120] פֿון דער פֿרוי, און הורך דעם, וואָס זי איז אַליין נעהענטער צום מיטעלאַלטער, האָט זי אויך די געשטאַלטען פֿון דער ביבעל נעהענטער צוגערוקט צו דער דאָזיגער צייט: יצחק איז געגאַנגען אין שול מנחה דאַווענען, און יעקב האָט געלערנט אין דער ישיבה פֿון שם ועבר... אַזוי איז געוואָרען פֿון חומש — טייטש־חומש... דער טייטש־חומש, ניט דער חומש, ניט די *ווערטליכע* איבערזעצונג פֿון דער ביבעל איז געוואָרען אַ פֿאָלקסבוך, דאָס בוך פֿון דער יודישער פֿרוי און פֿאַמיליע. דער *טייטש־חומש* — ד. ה. דער סינטעז פֿון ביבעל און אגדה. ערגיץ איז די ביבעל און די אגדה ניט צונויפֿגעוואַקסען אַזוי נאַטירליך, ווי אין צאינה־וראינה. אין חדר, אַז מען לערנט חומש מיט רש"י, פֿיהלט מען נאָך, אַז מען האָט צו טון דאָ מיט *צוויי* זאַכען, מיט אַ טעקסט און אַ פּירוש צום טעקסט, כאָטש אויך דאָרט זענען די ביידע זאַכען שטייף פֿערבונדען איינס מיט דאָס אַנדערע. איין טייטש־חומש אָבער איז אָב־

געמעקט שוין די לעצטע גרעניץ צווישען פירוש און טעקסט, דרש און פשט. אין טייטש־חומש זענען די ביידע זאַכען געוואָרען איינס: אַ נייע גייסטיגע איינהייט איז בעשאַפען געוואָרען. די שאַפערין איז די פרוי! ניט אין דער וועלט פון דער ביבעל, פון דער נאַקעטער נאַטור־אומשולד, און ניט אין דער ספערע פון דער אגדה, פון דער פערשלייערטער מענשען־נאַאיוויטעט, לעבען מיר, ווען מיר פערטיעפען זיך אין „צאינה וראינה", נאָר אין אַ גאַנץ נייער לופט: אין דער לופט פון דעם יודישען פרויען־געמיט. יצחק בן יעקב מיאנאווע, דער פערפאַסער פון צאינה וראינה, דער נאָך ניט אָבגעשאַצטער קלאַסיקער פון דעם פאָלקסטימליך־יודישען סטיל אין 17־טען יאָהרהונדערט — יצחק בן יעקב מיאנאווע איז אָהן קיין שום ספק געווען אַ ווייבערשער כאַראַקטער: אַניט וואָלט ער נישט געקאָנט פערפאַסען זיין ווייבערשע ביבעל. און איך בין זיכער, אַז אין דער פעראַכטונג פון די לומדים צו עברי־טייטש איז געלעגען אָפט ניט נאָר די פעראַכטונג פון'ם תלמיד חכם צום עם־הארץ, נאָר אויך דער ווידערווילען פון מענליכען כאַראַקטער קעגען דער פעמינינישקייט, דער ווייבערשער בערעדעוודיגקייט פון אַ יעקב בן יצחק מיאנאָווע און אַנדערע מחברים פון רעליגיעזע ספרים אויף עברי־טייטש[121]...

די פ ע מ י נ י נ י ש ק י י ט פון דער רעליגיעזער ליטעראַטור אויף עברי־טייטש געהט אַזוי ווייט, אַז זי לאָזט זיך פיהלען אפילו אין'ם ביסעלע ה ל כ ה, וואָס האָט זיך אַרינגעגנבעט אין דער דאָזיגער ליטעראַטור. די דינים אין איהר ווערען איבערגעגעבען ניט אין דער שטרענגער, קאַלטער, סיסטעמאַטישער „מענליכער" פאָרם פון סימנים און סעיפים, נאָר, אַחוץ אין אַ פּאָר אויסנאַמספאַלען, ווערען זיי, ווי ביטערע טראָפּענס, אַריינגעקאַפּעט אין דעם זיסען געטראַנק פון מעשיות, משלים, אײַנרעדענישען און צוזאָגעבצען[122]. „נון זיכט (זעהט) איר, ליבן וויבר, וויא איין גוטי זעליגי זך איז אום איין פרויא דיא דר היימן בלייבט אין אירם הויז בייא אירן קינדר אונ' דרציהט אירי קינדר צו תורה אונ' צו מעשים טובים. וואול איר אונ וואול אירן מן אונ וואול צו אירן קינדר, וואל איר אויף דער וועלט אונ' וואול איר אויף יענר וועלט, דיא ברענגט זיך מיט איר מן אונ' אירי קינדר צו דער עולם הבא אונ' זי ווערט ווידר אויף שטין (אויפשטעהן) צו תחית

המתים, מיט דעם אַנדרן צדיקים און מיט פֿרומע צדקניות שׂרה, רבֿקה, רחל און לאה. אמן". אַזוי ענדיגט זיך אין לבֿ טוב דער פּרק הלכות דרך ארץ. דער „ליעבער פֿרוי" ווערט געגעבען, די הבֿטחה, אַז אויב זי וועט היטען די אַלע דינים, וואָס זענען פֿריהער זעהר בּרייט אַרומגערעדט געוואָרען, וועט איהר און איהר מאַן און איהרע קינדערלעך — זאָלען געזונט זיין — זיין וואויל אויף דער וועלט און אויף יענער וועלט, און איה"ש צו תּחית המתים וועט זי אייפשטעהן אינאיינעם מיט אַלע צדיקים און — דער עיקר — מיט די צדקניות שׂרה, רבֿקה, רחל, לאה. מען מוז צו־געבען, אַז פֿריהער, וואו עס רעדט זיך וועגען דרך ארץ פֿון תּלמידי חכמים, פֿון בּעלי בּתים, פֿון בּחורים, בּכלל פֿון מאַנסבּיל — לאָזט זיך דער מחבר ניט אַריין אין אַזוינע הייליגע, זיסע רייד. דאָרט אָבער, פֿערקעהרט, וואו ער רעדט אי צו ווייבער, אי צו מאַנספּערשוי־נען, געפֿינט ער אַ טאָן, וואָס זאָל פּאַסען פֿאַר בּיידען: „נון, איהר ליבען לייט" — ווענדט ער זיך צו די לעזער אין הלכות שבת... קאָנען מיר זיך אָבער פֿאָרשטעלען, אַז אַ סעיף אין שולחן ערוך (הלכות שבת איז גראָד איינגעטיילט אין סימנים) — זאָל זיך אָנהויבען: „נון, איהר ליעבע לייט"? ניין, מיר זעהען בּעשיינפּערליך, אַז אַפֿילו די שטרענגע, האַרטע מענליכע הלכה איז אין עבֿרי־טייטש פֿערווייכט, פֿערווייבערישט געוואָרען.

דעם אמת'ען ווייבערשען טעם פֿונ'ם עבֿרי־טייטש־סטיל פֿיה־לען מיר אָבער ערשט אין די מוסר־ספֿרים און אין די תּחינות.

אויך אויף לשון־קודש האָבען די מוסר־ספֿרים אין זיך עפּיס אַ ווייכקייט און אַ זיסליכקייט, אויך דאָרט זענען זיי בּע־רעדעוודיג און אינטים מיט'ן לעזער. נאָר זייער אמת'ן פּאַסיגען סטיל, זייער אמת'ן חן קריגען זיי ערשט דאַן, ווען זיי ווערען איבּערגעזעצט, איבּערגעאַרבּייט אָדער לכתּחילה געשריבען אויף עבֿרי־טייטש. עבֿרי־טייטש איז שוין מחמת זיין פֿאָלקסטימליכקייט אַליין און זיין נאָהענטקייט צום לעבען ניט אין ערך מעהר מסוגל צו מעשׂיות, משלים, מוסר, שטראָף־ און טרייסט־רייד, ווי לשון־קודש. אָבער ניט נאָר מחמת דעם. פֿאַרהאַן שפּראַכען, וואָס עס בּעט זיך, מען זאָל זאָגען אויף זיי שירה, פֿאַרהאַן שפּראַכען, וואָס זענען בּעשאַפֿען פֿאַר פֿלאַם־פֿייערדיגע רעדעס — עבֿרי־טייטש

איז בעשאפען, מען זאל שרייבען אויף איהם מוסר-ספרים. עברי-טייטש האט אין זיך די נויטיגע שטילקייט, די זיסקייט. און אפשר האט ער אט די שטילקייט און אט די בוימעלדיגקייט בע-קומען ערשט פון די פיעל מוסר-ספרים, וואס זענען געשריבען געוואָרען אויף איהם? און אפשר האט ער צו פערדאנקען אט די בעזונדערע ווייכקייט און הארצעדיגקייט נאר די, וואס האבען פער-פאסט אויף איהם די מוסר-ספרים, נאר די, פאר וועמען זיי זענען פערפאסט געוואָרען? אפשר וואָלטען די ספרים אויף עברי-טייטש, ווען זיי וואָלטען ניט געשריבען געווען דער עיקר פאר ווייבער, טאקע גאָרניט געהאט אין זיך אזא אינטימען חן? געוויס איז עס אזוי. מען דארף נאר ניט פערגעסען די ראָליע, וואס די מוסר-ספרים האבען געשפיעלט אינ'ם רעליגיעזען לעבען פון דער יודישער פרוי. מען דארף ניט פערגעסען, אז דער מוסר-ספר איז געווען ביי דער פרוי דער יודישער ניט נאר אנשטאט דעם שלחן-ערוך, אנשטאט דעם חדר און דער ישיבה, אנשטאט דעם פרק משניות און דעם שטיקעל עין-יעקב, וואס דער מאנס-פארשוין האט געלערנט יעדען טאג אין שול נאכ'ן דאווענען: ער איז געווען ביי איהר אויך אנשטאט... א מגיד. ניט „אויך", נאר פריהער ווי אלץ — אנשטאט א מגיד. בערנשטיינ'ס פייגעלע מגיד האט געקראָגען איהר שם נאר אדאנק די ווייבערשע מוסר-ספרים, וואס זי האט זיך אנגעלייענט. דאס רוב משלים און פסוקים-טייטשעניש פון די מוסר-ספרים מאכען דעם איינדרוק, ווי ווען מיר וואָלטען זיי ניט געלייענט אין א ספר, נאר פון בימה געהערט; פונקט אזוי זענען די מגידים מעהר נישט ווי לעבע-דיגע, רעדענדיגע מוסר-ספרים. דער דובנער מגיד אין דער „פתיחה" צו זיין „ספר המדות"[123] רעדט טאקע אין איין אָטעם וועגען דעם משל פון א מוסר-ספר און — א מגיד: „איבר דעם, שרייבט ער, האבן מיר גישטעלט דס ספר מיט א גרינג לשון וגם מיט משלים, ווארן דער כח פון משל איז זייער (זעהר) גרויס... וואָרן עס קען אמאָל זיין, זאָלסט איינם פרעגען: „האסט געהערט דעם מגיד? זאג מיר, וואס האט ער געזאָגט". ענטפערט ער: „גלייב מיר, האב גאר ניט גיהערט, איך האב די אויערן ניט צו געלייגט, הגם איך בין ביי אים גשטאנן. אבר אז דער מגיד זאגט איין משל, עפינט איטליכר דיא אויערן זאָלן הערן אלעס,

וואָס ער זאָגט". עס איז ניט קיין צופאַל, קאָן זיין, וואָס אין 17־טען יאָהרהונדערט האָבען אָנגעהויבען אַרויסצוגעהן בעזונדער'ס פיעל מוסר־ספרים אויף עברי־טייטש: אין דעמזועלביגען 17־טען יאָהרהונדערט האָט אָנגעהויבען צו פערשפרייטען זיך דער מנהג פון מגידות זאָגען[124]). די מגידים זענען בעשטימט געווען, אַזוי ווי די מוסר־ספרים, דערהויפט פאַר ווייבער און פּראָסטע מענשען; לומדים פלעגען האַלטען פאַר אַ פּחיתת הכבוד צו געהן הערען אַ מגיד, און ווען אַפילו דער לב טוב (הלכות שבת, נ"ה) הייסט אויך די תלמידי חכמים געהן הערען די דרשות פון די מגידים, איז עס נאָר מחמת „ווען דיא עם הארצים זאָלטן זעהן, דאָש דיא חכמים ניט גינגען צו דער דרשה, זוא גינגען זיא אך (אויך) ניט, איינש: זיא ווערן זיך שעמן, דאָש אנדער: זיא ווערן דיא דרשה פר אַכטן אוני ווערן עש פאַר נישט האַלטן". בעצם אָבער פלעגט דעם למדן פונקט אַזוי ניט אָנשטעהן צו הערען מגידות, ווי אַריינצוקוקען אין די ווייבערשע ספרים. פאַר'ן מגיד איז עס קיין סוד ניט געווען, פלעגט ער זעהן טאַקע שטענדיג צופאַסען זיינע רייד און משלים צום פערשטאַנד און צו די השגות פון די פּראָסטע מענשען און פון דער ווייבערשער שול. ניט יעדער מגיד אָבער איז פעהיג געווען דערצו; אָפט פלעגט מען דעם מגיד ניט פערשטעהן, און ער פלעגט קיין שום ווירקונג ניט מאַכען[125]). פלעגט דער מוסר־ספר, וואָס מען האָט מעהר צייט צו פערטיעפען זיך אין איהם, קלאָר מאַכען, וואָס ס'איז געבליבען אומקלאָר ביים מגיד. ר' יעקב בר' יצחק, וואָס אַחוץ דעם „צאינה וראינה" און דעם „המגיד" (פּראַג, 1576), האָט ער נאָך פערפאַסט אַ דרוש־ספר אויף יודיש מליץ יושר (לובלין, 1622), טייטשט עס אויס בפירוש אין זיין הקדמה צו אָט דעם ספר: „....דען דיא לייט, שרייבט ער, הערין דרשות אין שולן אוני פר שטינן (פערשטעהען) ניט, ווש דיא דרשה איז... אבר אין דען ספר קאָן ער בילנצום (לאַנגזאַם) לייאנן (לייענען) ועלברט צו פר שטיין, אוני ווען ער ניט פר שטיט, דא קאָן ער רידן מיט זיינם חבר דרויף"[126]). דער מוסר־ספר איז געווען, בכן, אַ מגיד, וואָס איז אַראָב פון דער בימה און אַריין, מגולגל געוואָרען אין די שוואַרצע פינטעלעך[127]). און ווי יענער פון בימה, אַזוי האָט אויך דער אין ספר דערצעהלט אי וואונדערליכע מעשיות פון רבי בר בר חנה און פון אַ בן מלך מיט אַ בת מלכה, אי־

פראָסטע משלים פּנ׳ם אַ וואָלעדיגען לעבען; ווי יענער, אַזוי האָט אויך דער געוואָלט צו ווירקען אויפ׳ן געמיט און אויף דער פאַנטאַזיע פונ׳ם איינפאַכען מענשען, ניט אויפ׳ן שכל; ווי יענער, אַזוי איז אויך דער געווען ווייך און לירישׁ און האַרציג און אינטים, קורץ, פאָלקסטימליך און ווייבעריש.

נאָך פאָלקסטימליכער און ווייבערישער איז דער סטיל, די בעאַרבייטונג פון די תחינות.

אַפילו דאָרט, וואו עס ווערען איינפאַך איבערגעזעצט פּסוקים פון לשון קודש, איז די איבערזעצונג ניט קיין ווערטליכע[128], נאָר — איך וואָלט זאָגען — אַ ווייבערשע. אָט האָבען מיר אַ זאַמלונג פון תחינות מיט׳ן נאָמען „ברכות קודש"[129]. דאָ ווערט געבראַכט אי אַ העברעאישער אי אַ יודישער טעקסט פון יעדער תחינה. שטעהט אויף העברעאיש:

„אָנא תבוא לפניך תפלתי ותטה אזנך לשועתי"...

איז דער טייטש:

„איך בעט דיר גאָט, ליבערגאָט, דערגאָט פון מיינע עלטערען, אברהם, יצחק, יעקב, אונ שרה, רבקה, רחל לאה, אַז עש זאָל קומען פאַר דיר מיין גיבעט אונ זאָלשט נייגען דיינע אויערין צוא מיין גישרייא"...

אָדער: „האר פניך אתנו ורחמנו כגודל צדקתך"...

דאָס אייגענע אויף יודיש:

„מאַך לייכטען דיין פנים מיט אונז, ליבער, האַרציגער גאָט, אונ דערבאַרים זיך אויף דיינע ליבע קינדער, וואָש האָפען צוא דיר אַזוא וויא דיין גירעכטיקייט"...

אַז מיר פערגלייכען די ביידע טעקסטען, זעהען מיר, אַז דער יודישער איז לענגער ווי דער העברעאישער, און עס איז קלאָר, אַז דאָס ליגט ניט נאָר אין דער טבע פון דער יודישער שפּראַך, וואָס האָט ניט דעם וואונדערליכען קיצור פון לשון-קודש, נאָר אויך אין דער טבע פון דער פּרויוענצימער, וואָס קאָן ניט זיין אַזוי אַבסטראַקט, ווי דער מאַנסביל אין זיינע תפלות: זי מוז אויס-טייטשען, צו וועמען זי טוט תפלה (צו גאָט, דעם גאָט פון איהרע עלטערן א. אז. וו.) און פאַר וועמען זי בעט (פאַר די ליבע קינדער). איי דער תחנה אמהות ווערט געבעטען אין זכות פון יעדער פון די אמהות בעזונדער געבעט: „די מוטער

שרה. זאָל פאַר אונז בעטען בשעת משפט", „דען בייא דיר איז דיא מדה פון רחמים"; „אונזער מוטער רבקה זאָל בעטין פר אונזער פאָטער און מוטער, אַז זייא זאָלן זיך ניט חלילה אפשיידען פון אונז, דען דוא ווייסט וואול, וויא עס טוט באַנק נאָך פאָטער אונ מוטער, דען אַז אליעזר דער קנעכט הט דיך אַוועק גינומן פון דיין פאָטער אונ מוטער צוא דיין מאַן יצחק, אַזו האָסטו אויך זייער (זעהר) גיוויינט"; און צו דער מוטער רחל ווערט געזאָגט: „דוא זאָלסט פר אונז בעטין אַז מיר זאָלן אַיין כתיבה וחתימה טובה האָבין אונ מיר זאָלין הבן שנת חיים אונ שנת פרנסה אונ מיר זאָלין קיין מאָל קיין צער ניט האָבן. מיר ווייסן וואול אַז דוא קענכט קיין צער ניט הערין דען אַז מען האָט דיין ליבין זון יוסף גיפירט קיין מצרים [האָבן אים די ישמעאלים גרוס צער אנגיטאָן] איז ער גיפאַלין אויף דיין קבר אונ האָט אָן גיהויבן צוא היינען מוטער מוטער דער באַרעם דיך איבער דיין קינה וויא קענסטו צו זעהען מיין צער אַזו אַיין ליבשאַפט וויא דו האָסט מיך ליב גיהאַט אונ היינט בין איך אַזו פר פינצטערט אונ דוא דער באַרעמסט דיך ניט איבער מיר אַזו האָסטו ניט גיקענט צו הערין דעם צער פון דיין קינה אונ האָסט אים גיענטפערט מיין ליב קינה איך הער היין [גיוויין אונ היין ביטער] גישריי איך וועל מיך תמיה דר באַרעמן אַז איך וועל הערין היין צער דרום דר באַרעם דיך אויף אונזער צער אונ אַנגסט אונ ציטערנעש וואָס מיר האָבין פאַר דעם משפט אונ בעט פאַר אונז עס זאָל אונז אָן גישריבען ווערן צו איין גוט יאָר מיר זאָלין קיין מאָל קיין צער ניט האָבן אָמן". [130].

די דאָזיגע טבע פון דער פרוי צו זיין קאָנקרעט און אין זינען צו האָבען פערזאָנען און געשטאַלטען, ניט הוילע בעגריפען, ווייזט זיך אַרויס ניט נאָר דערין, וואָס די טייטשע תחינות, ווי מיר האָבען שוין איבען בעמערקט, ווענדען זיך ווייניגער אוניווערסאַל, ווי די מאַנסבילשע (אין די ווייבערשע תחינות, אפילו אין די אַלגעמיינערע, רעדט זיך, כסדר ווענען מאַן און קינדערלעך [131], נאָר אויך דערין, וואָס זיי ווענען שטענדיג כמעט (דאָס האָבען מיר שוין אויך איינמאָל געזאָגט) פערזענליך, פריוואַט: כמעט אין יעדער ווייבערשער תפלה ווערט הערמאָנט דער נאָמען פון דער בעטערין (פלונית בת פלונית) [132].

ווילען מיר אין אָנגענומענע ליטעראַרישע בעגריפען אויס־דריקען דעם חילוק צווישען דעם סטיל פון די מאַנסבילשע און די ווייבערשע תפלות, קאָנען מיר געברויכען די טערמינעם עפּיק און ליריק. אויך די מאַנסבילשע תפלות, ווי תפלות בכלל, זענען ניט עפּיש, אָבער זיי זענען קיינמאָל ניט אַזוי ליריש, ווי די תפלות פון די ווייבער. אין דעם עצם נאָמען פון די ווייבערשע געבעטען — אין דעם נאָמען תחינה [133] — ליגט שוין אַ שטיק ליריק, אַ שטיק „געפיהלעכץ״. תפלה איז דער טייטש: בעטען, תחינה: — בעטען זיך. אין אַ תפלה איז רעכט, אַז מען בעט גאָרנישט. פאַרהאַן תפלות, וואָס מען דערצעהלט אין זיי נאָר גאָטס גרויסקייט, גאָטס וואונדער; די תחינה איז אָבער בעשאַפען געוואָרען נאָר אויף אויסצוגיסען די האַרץ. אַ תפלה, אגב, קאָן אויך זיין אַ פרעהליכע, אַ זינגעוודיגע (ותתפלל חנה ותאמר: עלץ לבי בה׳״...), אַ תחינה איז אומעטיג, וויי־נעוודיג; אַ תפלה קומט פון פולען האַרצען, אַ תחינה — פון צעבראָכענעם געמיט [134]... זי איז, הייסט עס, ניט נאָר ליריש, די תחינה; זי איז אויך עלעגיש... „רבש״ע, דאָ קום איך בטריבטי אלמנה צו דיר בעטן מיט איין צוא בראָכן האַרץ... נון, מיין גאָט מיין הער, וואש איז ערגר אויף דער וועלט אלש איין אלמנה? רבש״ע, וויא קאָן מיין האַרץ פרייא (פריי) זיין ווען איך טוא מיר נאָר בדיינקן אלש (אַז) איך בין איין אלמנה גיוואָרן. דוא ליבער הער גאָט, דוא טושט אַלש רעכט, איך נעם דאש אָן באהבה, דען דאש טוא איך זעלבערט זאָגן: זעלט איך ניט גיוועזן איין זינדיגרן, וואָלשטו דאָש מיר ניט צוא גישיקט... נאָר דאש טוא איך דיך בעטן, אַלש (אַז) דו זאָלשט נאָר אָן נעמען דיא טרערין, וואש איך האָב גילאָזן זינט אַלש איך בין אין לידער איין אלמנה גיוואָרן אונ זינט מיר איז די צרה צוא גיקו־מען... נון דוא ליבר הער גאָט, ווען איך טוא נאָר גידיינקען אַלש מיינע קינדר זאָגן: מיר זיינען יתומים גיוואָרן... א. אַז. וו.״ [135] — אָט דער אלמנה־ און יתומה־טאָן פילט אָן כמעט אַלע תחינות... גאָט איז פאַר דער יודינע ניט קיין אל קנא ונוקם, נאָר אַן אל רחום וחנון, אַ גאָט אַ דערבאַרעמדיגער, אַ ליעבער גאָט, אַ האַר־ציגער גאָט, אַ באַרימהאַרציגער פאָטער, אַ טאַטע אין הימעל [136]. גאָט איז אין די תחינות פערהיימישט, פער׳משפחה׳ט געוואָרען.

גאָט איז אין די תחינות מיט אַ ווייך האַרץ, וואָס קאָן קיין טרע-רען ניט איבערטראָגען. גאָט איז אין די תחינות, כביכול, פער-ווייבערשט געוואָרען. ניט נאָר אין אַ ווייבערשער שול — צו אַ ווייבערשען גאָט ווערען די תחינות געזאָגט.

און לא די, וואָס ווייבער זאָגען זיי — אויך צווישען די, וואָס האָבען זיי פערפאַסט, זענען געווען ווייבער. אונטען וועלען מיר איבערעכענען אַ גאַנצען צעטיל פון פרויען-פערפאַסערינס, וואָס צווי-שען זיי זענען מעהר ווי אַלץ פערפאַסערינס פון תחינות. איינער פון די פּאָפּולערסטע נעמען, וואָס זענען אונטערגעשריבען אונטער די תחינות (ס'רוב זענען די תחינות אַנאָנים), איז דער נאָמען שרה בת טובים. אונטער דעם דאָזיגען פסעוודאָנים (און נאָך מעהר אַנאָנים) זענען אַרויס תחינות נאָכגעמאַכטע פון שפּע-טערדיגע מחברים — משכילים (צווישען די תחינות-נאָכמאַכער זענען געווען, ווי מען קאָן הערען אין די ווילנער יודישע פער-לעגער-קרייזען, א. מ. דיק[137], מ. א. שאַצקעס, און שפּע-טער: נפתלי משכיל לאיתן (ממ"ני)[138], יהושע מזח און אַנדערע). אַזוי אַז מען האָט גענומען ספק'ן גאָר, צי איז גע-ווען אַמאָל אויף דער וועלט אַ פרוי, וואָס האָט אַרויסגעגעבען תחינות אונטער'ן נאָמען שרה בת טובים[139]. אַזאַ פרוי איז אָבער געוויס געווען אַמאָל. ביי אַ געוויסער אָנשטרענגונג וועט ניט שווער זיין צו דערגעהן אויך, ווער און ווען זי איז געווען; דאָ ווע-לען מיר זיך נאָר בעגענוגען מיט איינינע ציטאַטען פון דער זעהר פּאָפּולערער תחינה „שלשה שערים", וואָס זי האָט פערפאַסט. די דאָזיגע ציטאַטען, וואָס וועלען ווייזען דעם לעזער די עכטקייט פון דער תחינה „שלשה שערים", וועלען איהם אויך, צום סוף, נאָך אַמאָל צייגען דעם אינטימען, לירישען כאַראַקטער פון די ווייבערשע תפלות. די ערשטע זאַך וועלען מיר ברענגען די הקדמה, וואָס שרה בת טובים האָט געמאַכט צו איהר תחינה „שלשה שערים":

„איך (שרה בת טובים) איך טוא דס פון וועגן ליבן גאָט (ב"ה וב"ש) אונ בין מסדר נאָך איין שיינע נייע תחנה (על שלשה שערים). (שער הראשון) איז גשטעלט גוואָרן אוף די דריי מצות וואס מיר נשים זענן וואָרן גבאָטן (חנ"ה שמותן). זייער נאָמן איז חנ"ה. (כלומר) חלה. נדה. הדלקת הנר. אונ (שער השני) איז איין

תחנה אז מען בענשט ראש חודש. אונ (שער השלישי) איז פון (ימים נוראים):

איך נעם צו הילף דעם לעבדיגן גאָט (ב"ה) ווס לעבט אימער אונ אייביג אונ שטעל די תחנה אוף טייטש מיט גרוס ליבשאַפט אונ מיט פארכט אונ מיט ציטערניש מיט דער שרעקניש מיט צו בראכענע גלידר מיט פיל גבעט בזכות אונזרע מוטערס (שרה רבקה רחל לאה). מיינע ליבע מוטערס זאָלן פר מיר בעטן גאָט (ב"ה) און דאָס וואָס איך בין (נע ונד) זאָל מיר זיין איין (כפרה) אוף מיינע (עונות) אונ הש"י זאָל מיר מוחל זיין וואָס איך האָב אין מיין יוגנט גישמועסט אין שול ווען מען הט גי־לייענט אין די ליבע תורה:

העד פון דר גאַנצר וועלט איך מאַך פאַלן מיין גבעט פר דיר ווי איך הייב אָן מסדר צו זיין איין שיינע נאייע תחנה מיט מיין גאַנצע כוונה אונ מיט מיין גאַנצן גרונט פון מיין האַרצן אונ זאָלסט אונז היטן פון פיין אונ שמערצן איך בעט דיך דם ליבן גאָט ב"ה אַז ער זאָל שון האָבן גרוס רחמנות אוף זיין פאלק ווי ער הט דר הערט דס גבעט פון אונזרע (אבות ואמהות) גדענק ווען אברהם אָבינו הט מיט זיין לינקע האַנד בגריפן אָן דעם האַלז פון (יצחק) אונ אין זיין רעכטר האַנד נעמט ער דס שעכט מעסר צו שעכטן זיין זון (יצחק) און דאָס האָט ער דיר צו ליב גטאָן אונ הט איין גהאַלטן זיין רחמנות אַזו קער היך צו דר באַרמן איבר אונז אונ איין צו האַלטן דיין צאָרן אונ איך בעט הימל אונ ערד אונ אַלי הייליגע מלאכים זאָלן פר מיר בעטן אַז מייני ביידי תחנות זאָלן ווערן אָן גנומן עס זאָל ווערן איין קרון אוף זיין הייליגן נאָמן זיין קאָפּ אָמן:".

אין אָנהויב פון טעקסט שטעהט אָנגעשריבען אויף לשון־קודש: „שער זה נתיסד על שלשה מצות שנצטוו הנשים ושמי שרה בראשי החרוזים". נאָר אויב דאָס אַליץ איז נאָך וועניג צו בעווייזען, אַז ס'איז געווען טאַקע אַ יודינע שרה, וואָס האָט געשריבען התחינות, וועלען מיר ברענגען נאָך אַ פּאָר ציטאַטען, וואו דער ווייבערשער סטיל און כאַראַקטער איז אַזוי קענטיג, אַז אָפּ־לייקענען איהם איז כמעט אוממעגליך. „איך אשה שרה, לייענען מיר ווייטער אין „שלשה שערים", טו בעטן אייך, יונגע ווייבר, איר זאָלט ניט שמועסין אין שול, וואָרום עס איז איין גרוישע

זינד. איך טוא גדיינקן, וואש עש שטייט, אַז דער תנא רבי אליעזר א. אַז. וו. דרום טוא איך אַייך וואָרנן, דש איר זאָלט חס ושלום ניט גשטראָפט ווערן, וויא איך בין גשטראָפט גוואָרן מיט נע ונד".

דער פאַקט פון איהר נע ונד זיין ווערט דערמאָנט, ווי מיר האָבן געזעהן, אויך אין דער הקדמה און אויך שפעטער. און דאָס איז ניט נור ביאָגראַפיש אינטערעסאַנט: דאָס ווייזט, אַז זי גיט איבער אין אירהע תפלות טאַקע איהרע אייגענע איבערלעבונגען און נסיונות. אויך ווייטער שרייבט זי: „איך טוא מיך דער מאָנן אָן אַלע זאַכן, ווען איך פלעג צו קומן אין דער ליבר שול אָן גטאָן אין אבנים טובות, פלעג איך נאָר שפעטן אונ צו לאַכן, טוא איך אַייך היינט דער מאָנן אונ גדיינקן, אַז הש"י ב"ה טוט ניט שיינקן... היינט בין איך נע ונד גקומן, מיין האַרץ טוט אין מיר ברומן... דרום טוא איך זייער בעטן, אַז איר זאָלט מיינע רייד פאַר נעמען און איר זאָלט אייך צום האַרצן נעמען" א. אַז. וו. א. אַז. וו. ביז זי קומט ווידער אין סוף צו אַ שטיקעל אַווטאָ־ביאָגראַפיע: „דרום טו איך אשה שרה אַייך בעטן אַז איר זאָלט דאָש פון ליבן גאט ב"ה וועגן טאָן איר זאָלט זעהן צו האָבן גרוש השגחה וואָרום איך (שרה) טו האָפן מיט אַלע אביונים אויף גאָטס השגחה, איך טוא דעם ליבן גאָט בעטן אַז ער זאָל השגחה האָבן אויף מיינע אַלטע טעג. אַז אונזערע קינדר זאָלן ניט ווערן פון אונז פריאָגט אוך האָב איך אַייך די אַנדרע נאַייע תחנה מסדר גוועזן אַז מיר זאָלן פון אונזרע זינד אונ פון מלאך המות זיין גנעזן ובזכות זה זאָל אונס גאָט ברוך הוא שיינקן דס לעבן". דער פולער טיטעל פון דער דאָזיגער טיפּי־שער תחינות־פערפאַסערין, ווי ער שטעהט אויפ׳ן שער־בלאַט פון דער דערמאָנטער תחינה, איז: „האשה הצנועה מרת שרה בת מוה׳ מרדכי זצ"ל נכד הרב מוהר"ר מרדכי זלה"ה אב"ד דק"ק בריסק יע"א". זי אַליין שטאַמט, אפנים, פון דער שטאָדט סאטנוב אין סוף פון די „שלשה שערים" שטעהט אונטערגעשריבן: „האשה שרה בת מהור"ר מרדכי זצ"ל מק"ק סאטנוב" [140].

אַז מען לעבט זיך איין אין דער וועלט פון די תחינות און מען זעהט, וויפיעל סטיל און וויפיעל געמיט און וואָס פאַר

אַן אײגענאַרטיגע פֿאָלקסטימליכקייט פֿון דאָרטן לײכט אַרויס, וואונדערט מען זיך אויף אײַזיק מאיר דיק, וואָס איז דאָך אַליין געווען, ניט געקוקט אויף זיין השכלה־מגידות, אַ פֿאָלקס־מענש און אַן אמת'ער פֿאָלקס־פֿריינד, — ווי אַזוי האָט ער עס געקאָנט שרייבען וועגען די תחינות, אַז „זיי זיינען גאָר אָן אַ זין, עס איז אין זייא קיין גראדעס וואָרט דאָ, קיין געדאַנקען, וואָס זאָל דאָס הערץ ערוואַרעמען, דעם גייסט ערהויבען. עס איז יעדעס וואָרט פֿינף מאָל איבערגעקייט, דאָס עס עקעלט אָן יעדען גראַדען מענשען, עס קלעפּט ניט איין וואָרט צו דעם אַנדערן, קיין המשך"...[141] מען וואונדערט זיך אויף א. מ. דיק, וואָס איז געווען איינער פֿון די ערשטע, וואָס האָט געפֿיהלט דעם ווערט און דעם זיבעטען חן פֿון דער יודישער פֿאָלקס־שאַפֿונג, און מען איז איהם חושד ניט ווילענדיג, אַז אָדער ער איז געווען, ווי אַ משכיל, טענדענציעז בנוגע צו די תחינות, אָדער ער האָט די אמת'ע, עכטע תחינות גאָר ניט געקענט, און ער איז אויסען געווען מיט זיין בייזער קריטיק נאָר די פֿערקריפּעלטע, פֿערגרייזטע ווערטליכע איבערזעצונגען פֿון לשון־קודש'דיגע תּפֿלות...

אָבער נישט געקוקט אויף זיין שלעכטער מיינונג וועגען דער ווייבערשער פֿאָלקס־שאַפֿונג אויף יודיש, איז ער דאָך פּאַקטיש געוועזען דער יורש פֿון דעם ווייבערשען עברי־טייטש־סטיל. אַ סך שורות פֿון א. מ. דיק'ס ווערק קאָן מען אַריינשטעלען אין די פּאַרצייטיגע ווייבערשע מוסר־ספֿרים, און מען וועט גאָרנישט דערקענען, אַז זיי זענען אַריינגעשטעלט און אַז זיי געהערען גאָר צו אַ פֿערפֿאַסער און צו אַ תקופֿה, וואָס די אַלטפֿרענקישע גוטע און פֿרומע יודישע קולטור האָט זיי שוין מעהר ניט צופֿרידענגעשטעלט. א. מ. דיק (און שפּעטער זיין תלמיד דינעזאָן) איז דער נאַטירליכער, פֿאַמעליכדיגער, פֿאָרזיכטיגער איבערגאַנג פֿון דער פֿריהערדיגער פּאַקטישער צו דער שפּעטערדיגער, שוין נאָר פּסיכאָלאָגישער, ווייבערישקייט פֿון אַ סטיל פֿון דער יודישער ליטעראַטור. שמ"ר איז, פּונקט אַזוי ווי דיק, נאָך אויסען געווען דער עיקר די „טייטשע לעזערין" און, אַזוי ווי דיק, האָט ער געזוכט פֿריהער ווי אַלץ צופֿרידען צו שטעלען איהרע בעדערפֿענישען און צו שרייבען אין איהר גייסט, אין איהר סטיל. מעהר נישט, וואָס דיק איז געשטאַנען נעהענ־

טער צו דער אַלטער לעזערין, שמ"ר — צו דער נייער. די אַלטע לעזערין בעשרייבט פרץ אין דער סקיצע „אַ פערשטערטער שבת": „סערל איז אַ משולשת, ליענט עברי־טייטש ווי אַ וואַסער; קאָן דאָס היפּשחומש מיטן קב־הישר, מיטן ראשית־חכמה און נאָך עטליכע אַזוינע ספרים, כמעט אויסענווייניג; און גיהנם איז זי קלאָר; זי איז אין יעדען ווינקעלע ווי אין דער היים, ווי ווייסט, וואו מען קאָכט אין הייסער סמאָלע" א. אַז. וו.[142].

און אָט איז די נייע לעזערין:

„... פון די בענטש־ליכט צאַנקט נאָך איינס, און פון די שטיב־נפשות איז נאָך איינע וואַך — די עלטסטע טאָכטער. די צערפלאָסענע האָר זיינען רויט. דאָס פנים — געל: גענערט פון קאַרטאָפעל נישט צו דער זאַט. אין די אויגען ראַך ברענט; די איינגעפאַלענע ברוסט הויבט זיך און פאַלט, די דאַרע הענט ציטערן..."

זי לעזט ביים צאַנקענדיגען ליכט שמ"רס ראָמאַן. די ליפּען ציטערן פאַר אונגעדולד. זי איז צורודערט. זי שרעקט זיך: טאָמער געדט איהר אויס דאָס ליכטעל, און זי וועט נישט געוואָהר ווערען דעם סוף פון פּיפּערנאָטער" („די לעזערין")[143].

די מאַמע האָט געמוזט געוואָהר ווערען דעם סוף פון יוסף הצדיק, וואָס די ברידער האָבען איהם אין גרוב אַריינגעוואָרפען; די מאַמע האָט געלייענט דעם טייטש־חומש, די טאָכטער — שמ"רס ראָמאַן. דעם טייטש־חומש און די מוסר־ספרים האָט די מאַמע געלייענט פון מצוה וועגען. געוויס האָט אויך איהר פאַנטאַזיע געקוואָלען, ווען זי האָט געלייענט וועגען יוסף הצדיק, ווי די ברידער האָבען איהם פערקויפט און ווי זיינע חלומות זענען מקוים געוואָרען און ווי מען האָט איהם אויפגענומען פאַר אַ משנה למלך אין לאַנד מצרים; אָדער ווען זי האָט געלייענט וועגען שלמה המלכ'ס שטול, וועגען דעם אשמדאי און וועגען גיהנם און גן עדן אין „שבט מוסר", און ווי דער בית־המקדש איז חרוב געוואָרען... דער עיקר איז געווען אָבער די רעליגיעזע בעדערפעניש ביי איהר. די הנאה, וואָס זי האָט געהאַט פונ'ם לייענען, איז געווען די הנאה, וואָס מען האָט פון אַ מצוה טון. איהרע טרערען זענען געווען פרומע טרערען. שמ"ר האָט געלאָזט גלענצען אויפן צניעותדיגען פנים פון דער יידישער טאָכטער טרערען איינפאַלערע, ניט קיין פרומע

מירערן. שמ״ר האָט געזוכט אין דער יודישער לעזערין די פּאַנטאַזיע, וואָס שוועבט אַרום אויף ד ע ר, ניט אויף יענער וועלט; ער האָט געזוכט אין איהר אַ בענקעניש נאָך לעבען און ליעבע; ער האָט זי צוגעוועהנט לייענען פון פערגעניגען, פון נייגיריגקייט וועגען. זי האָט געמוזט וויסען „דעם סוף פון פּיפּערנאָטער" און פון די הזיבער, וואָס האָבען געהאַט אַ הייהל אין וואַלד, און פון רודאָלף, וואָס איז אַוועקגעפאָהרען פון זיין שטעדטיל און איז געוואָרען אַ סטודענט, און פון ראָזע׳ן, וואָס האָט זיך איבערגעטאָן פאַר אַ מאַנסביל און איז אַנטלאָפען פון דערהיים. און אַז זי איז עס געוואָהר געוואָרען, האָט זי זיך איבערגעטראָגען אין אַן אַנדער, אַ נייער, אַ שענער, אַ וואונדערליכער וועלט, און זי האָט שוין געהאַט עונג שבת, זי האָט זיך שוין אויפגעהערט צו פיהלען וואָכעדיג, לייענענדיג ניט די סדרה, נאָר דוקא אַ ראָמאַן...

דער שטאָף און דער סטיל האָט זיך אומגעביטען אין דער יודישער ליטעראַטור, און צוגלייך אויף די ל ע ז ע ר י ן. אָבער נאָך אַלץ די ל ע ז ע ר י ן, ניט דער ל ע ז ע ר.

ערשט אין די לעצטע עטליכע צעהנדליג יאָהר, ווען עס האָט זיך אָנגעהויבען צו ווייזען ביי אונז אַ פאָלקס-אינטעליגענץ, און ביי די מאַסען גופא זענען וועלטליכע גייסטיגע בעדערפענישען אויסגעוואַקסען, — ערשט אין די לעצטע עטליכע צעהנדליג יאָהר האָט די יודישע ליטעראַטור אויפגעהערט צו זיין אַ ל ע ז ע ר י ן-ליטעראַטור. אין דער נייער יודישער ליטעראַטור שרייבען שוין אפילו די פ ע ר פ אַ ס ע ר י נ ס ניט בלויז פאַר לעזערינס. אַמאָל אָבער זענען די טאָן-געבערס און די סטיל-שאַפערס אין דער ליטעראַטור אויף עברי-טייטש געווען, ווי מיר האָבען געזעהן, ל ע ז ע ר י נ ס און פ ע ר פ אַ ס ע ר י נ ס.

אין דעם ווייטערדיגען, לעצטען, קאַפּיטעל פון אונזער איצטיגער שטודיע, וועלען מיר ברענגען די דאַטען, וואָס אונז זענען בעקאַנט, וועגען די אַלטע יודישע פערפאַסערינס, וואָס איינגע פון זיי האָבען אַרויפגעלעגט דעם שטעמפעל פון זייער פערזענליכקייט, פון זייער ווייבערישקייט, אויף די ווערק פון די מאַנסבילען-מחברים אויף עברי-טייטש...

די ערשטע זאַך וועלען מיר אָנרופען מיט די נעמען די תחינות־פערפאַסערינס, וואָס זענען אונז בעקאַנט.

1) חנה בת ר׳ יהודה לייב כ״ץ, די פרוי פון ר׳ יצחק אשכנזי. האָט פערפאַסט, אַחוץ תחינות, אויך אַ „דרשה״ אין גראַמען אויף יודיש, וואָס איז אַרויס אין אַמסטערדאַם אַרום 1700 [144].

2) בילא בת הקדוש ר׳ בער בר׳ חזקיה הורוויץ, די פרוי פון ר׳ יוסף חזן.

האָט פערפאַסט (אָדער נאָר אַרויסגעגעבען?) „תחינות וואָס מן זאָל זאָגין פון ר״ח אלול ביז יוה״כ, פראַג, אַרום 1705 [145].

3) לאַזאַ.

האָט איבערגעזעצט און אַרויסגעגעבען מיט אַ הקדמה און ציורים די תפלות שלשה משמורות פון איהר מאַן יעקב בן מרדכי שווערין [146].

4) עליס (עלוש) בת ר׳ מרדכי מוכלש פון סלוצק.

געלעבט אין 17־טען יאָהרהונדערט און איבערגעזעצט אויף עברי־טייטש די תפלות שומרים לבוקר (פראַג 1692), אויך אַ קיצור פון „מעבר יעבק״ מיט׳ן נאָמען „רפואת נשמה״ (פראַנקפורט ביים אָדער 1705). ווי זי אַליין דערצעהלט, האָט זי די איבערזעצונג פון די תפלות געמאַכט, פאָהרענדיג אינאיינעם מיט איהר מאַן, אליקום געץ, אַ גבאי אין אַ קליין שטעדטיל אַרום ווילנא, קיין ארץ ישראל [147].

5) רחל בת ר׳ מרדכי סופר מפינטשוב.

איהרע תחינות טראָגען דעם אייגענעם נאָמען, ווי די תחינות פון בילא הורוויץ [148].

6) שפרה בת ר׳ יהודה לייב מלובלין.

אויף דעם שער־בלאַט פון דער תחינה שערי תשובה, וואָס זי האָט איבערגעזעצט, שטעהט אָנגעשריבען אַזוי: „די א תחנה האָט מחבר געוועזין איין איש צדיק וחסיד אין ארץ ישראל אויף לשון הקודש שוין מער אַלש הונדערט יאָר אונ ניט לאַנג האָט זיא איבער געזעצט (ניט „איבערזעצט״, ווי מען שרייבט איצט פערטייטשמערישט — ש. נ.) האשה הצנועה והחסידה המפורסמת מרת שפרה בת הרב הגאון המפורסם, מוה״רר יהודא ליב אב״ד דק״ק

לובלין זצ"ל". דער עקזעמפלאַר, וואָס איז מיר בעקאַנט, איז גע־דרוקט אין ווילנא, 1872, איבערגעדרוקט, ווי עס שטעהט אונטען, אינ'ם רוסישען טייל פונ'ם שער־בלאַט, „פון דער אויסגאַבע 1868".

7) דבורה, די פרוי פון רבי נפתלי.
ארץ ישראל תחינה, ווילנא, 1875.

8) סעריל בת ר' יעקב סג"ל מדובנא.

אויף דער זעהר פאָפולערער תחינה אמהות מן ראש חודש אלול, וואָס זי האָט פערפאַסט, שטעהט אָנגעשריבען: „דיא נייע תחנה האָט מתקן געוועזן האשה הרבנית מרת סעריל בת הרב המפורסם מוה"ר יעקב סג"ל מדובנא אשת הרב המאור הגדול הבקי בחכמה מוה"רר מרדכי כ"ץ זצ"ל ראַפּאָפּורט". די דאָזיגע תחינה איז ווערט טאַקע דעם נאָמען, וואָס זי טראָגט תחנה אמהות. ערשטענס זענען דאָ פאַרהאַן תפלות צו יעדערער פון אונזערע אמהות שרה, רבקה, רחל, לאה, און צווייטענס איז איבער דער גאַנצער תחינה אױסגעגאָסען עפּיס אַ ווייך, וואַרים מוטער־געפיהל. מיר ברענ־גען אַ שטעלע פון דעם ערשטען בלעטיל:

„איך טוא דיך בעטין, אַז דו זאָלסט אָן נעמען מיינע ביטערע טרערין, וויא דוא האָשט אָן גינומען דס גיבעט פון די מלאכים, ווען אברהם האָט זיין ליבין זון גיבראַכט צו דר עקידה, זיינען די טרערן פון די מלאכים גיפאַלן אויף דעם מעסער פון אברהם, אונ האָבין אים ניט גילאָזט שעכטין זיין זון יצחק, אַזוי זאָלין אונזערע טרערין פאַלין אויף דעם מעסער פון דעם מלאך המות אונ זאָלין ניט לאָזין חלילה אַזועק ברייננגען מיך אָדער מיין מאַן אָדער חלילה מיינע קליינע קינדער אונ אַלע מיינע פריינד. איך טוא דיך בעטן דו זאָלסט דיך איבער אונז דר באַרימען אונ זאָלסט אַליין זיין מיין מליץ יושר בייא דעם משפט אונ פאַר גיב מיר מיינע זינד אָמן"[149].

9) הענא בת ר' יהודה, די פרוי פון ר' אריה ליב ספרא פון בראָד.

אויפ'ן שער־בלאַט פון דער תחינה, וואָס די האָט איבערגע־זעצט אויף עברי־טייטש, שטעהט אַזוי: „תחנה קול בכיות, הובאה מארץ ישראל. דיא תחנה איז געוועזן געשריבען אויף לשון הקודש, אַזו האָט זיא מעתיק געווען מלשון הקודש אויף טייטש האשה הצנועה יראת יי מרת הענא בת הרבני המנוח מהו"רר יהודה זצל"הה אשת הרבני החכם השלם מהו"רר אריה ליב ספרא דק"ק

בראָד יע"א". אין סוף איז פאַרהאַן „איין תפלה פאַר השי"ת צו דער אשה, וואָס האָט ניט קיין קינדער". די אויסגאַבע, וואָס אונז איז בעקאַנט, שטאַמט פון ווילנא (דרוק ש. י. פין און א. ה. ראָזענ-קראַנץ) 1864.

10) ממלא (?) בת רבי צבי הירש, די פרוי פון ר' יצחק, אַ רב אין דער שטאָדט בעלז.

זי האָט פערפאַסט די תחנה תשובה תפלה וצדקה. אויפ'ן שער-בלאַט שטעהט: „דיא נייאי תחנה האָט גימאַכט האשה הרבנית מרת ממלא בת הרב הפרנס הגאון ונאמן מהו"רר צבי הירש אשת הרב המאיר הגדול והקדוש מהור"ר יצחק זצ"ל אב"ד דק"ק בעלז". יאָהר און אָרט פון דרוק פעהלען. אין דער תחנה רעדט זיך פיעל וועגען טויט: „מיין נשמה ועט זיך שיידן פון מיין גוף, עס וועט פר לאָשן ווערן מיין לעבט, מיין אויגן, ווען מיין נשמה וועט פר גייאן. נאַקיט בין איך גיקומן אויף דעם עולם אונ נאַקיט וועל איך ווידר קערן אויף יענם עולם. פון מיין שיין לעבטיג הויז וועט מען מיך טראָגן אין דעם פינצטערן קבר. אין איין שעה בין איך גיבאָרן, אין דר אַנ-דרער שעה וועל איך ווערן פאַרלאָרן. איך וועל פאַר געסן ווערן פון דער וועלט גלייך, אַז איך העט גאָר אויף דער וועלט ניט גיוועזין. אונ דוא (די) ווערים וועלן קומן איבר מיין גאַנצן האַרצן אין לייב אונ וועלן מיך עסין אונ נאָגין מיין בלוט חיא איין גוטען ויין, אונ מיין נשמה וועט נעבך שטיין און וועט דאָס אַלץ צוזעהן"...

11) שרה בת ר' מרדכי, בעקאַנט אונטער דעם נאָמען שרה בת טובים. וועגען איהר און אירע תחנות האָבען מיר גערעדט פריהער.

12) רחל הינדה.

אויף דעם שער-בלאַט פון דער „תחנה פון שבת קודש", וואָס זי האָט פערפאַסט, שטעהט אָנגעשריבען: „געפינען באמתחת התחינות הנשאר מהרבנית הצדיקית מרת רחל הינדה, נכדת הרב הגאון מוהר"יל אויערבאך מקלעוואַן ז"ל".

פון אנדערע יודיש-דייטשע פערפאַסערינס זענען אונז בע-קאַנט [150]:

13) רבקה טיקטינער, די טאָכטער פֿון ר׳ מאיר טיקטי־נער פֿון פּוילין.

האָט איבערגעזעצט דעם בעריהמטען מוסר־ספֿר חובת הלבבות (1609), פֿערפֿאַסט אַליין אַ מוסר־ספֿר מינקת רבקה (קראַקוי, 1608) און אַ שמחת־תורה־ליעד. די ספֿרים זענען אַרויס פֿון דרוק נאָך איהר טויט. זי איז געשטאָרבען אין יאָהר 1550. סוף פֿאָריגען יאָהרהונדערט האָט איינער אַ דייטשער פּראָפֿעסאָר צעללנער געשריבען וועגען מינקת רבקה אַ דיסערטאַציע[151].

14) ראזעל פֿישעלס, די טאָכטער פֿון ר׳ יוסף הלוי פֿון קראַקוי.

לויט קארפעלעס האָט זי אַליין געמאַכט אין גראַמען, ווי מען זעהט אָבער פֿון איהר אייגענער פֿאָררעדע, האָט זי נאָר איי־בערגעשריבען און געלאָזען דרוקען (קראַקוי, 1586) ר׳ משה שטענ־דאל׳ס געגראַמטע תהלים־איבערזעצונג, „אין ניגון פֿון שמואל בוך געבראַכט״, מיט איהרער אַ פֿאָררעדע [152]. אין דער פֿאָררעדע שרייבט זי, אַז זי האָט געוואַנדערט איבער דער וועלט, האָט זי אין דער „קהילה קדושה הנובר״ געפֿונען דעם כ״י פֿון ר׳ משה שטענדאלס איבערזעצונג — „דא האב איכש מיט מיינר האנט איבר שריבן, דש עז איז נישט דרינן געבליבן, אונ׳ האב מיך בי־דאַכט אונ׳ אין דען דרוק געבראַכט״...

15) טויבע, בת ר׳ לייב פּיצקער, די ווייב פֿון ר׳ יעקב פּאַן. האָט געלעבט אין 16־טען יאָהרהונדערט און פֿערפֿאַסט אַ ליעד, וואָס הויבט זיך אָן מיט די ווערטער:

„איין שיינעס ליעד, ניי גימאַכט,
בלשון תחנה איזט׳ס ווארדן אויסגעטראַכט...״

און לאָזט זיך אויס:

„ווען יעצט וואָלט וויסען, ווער דאָס ליעד האָט געמאַכט —
טויבע, ווייב דעם ר׳ יעקב פּאַן, האָט עס דערטראַכט
טאָכטער דעם עהרווירדיגען ר׳ לייב פּיצקער ז״ל,
דער עוויגער מעג בעהיטען אונז אַלי״[153].

16) איידעל בת ר׳ משה מענדלס.

האָט אַרויסגעגעבען אויף עבֿרי־טייטש אַ קיצור פֿון יוסיפֿון (קראַקוי, 1670).

צום סוף ווילען מיר נאָך זאָגען אַ פּאָר ווערטער וועגען דער יודיש-דייטשער פערפאַסערין, וואָס איז אונז מעהר, ווי אַלע אַנדערע, בעקאַנט און איך ווערט מעהר, ווי אַלע אַנדערע

17) גליקל האמיל (גליקעל פון האַמעלן).

פון איהר זענען געבליבען זכרונות, וואו זי האָט בעשריבען, אין 7 ביכער, איהר לעבען פון דעם יאָהר 1645, ווען זי איז געבוירען געוואָרען, ביז דעם יאָהר 1719. ערשט אין יאָהר 1896 האָט פּראָפ. קויפמאַן אָבגעדרוקט דעם טעקסט פון די זכרונות (לויט דעם מאַנוסקריפּט 91 פון דער „מערצבאַכעריאַנאַ" אין דער מינכענער ביבליאָטעק) מיט אַ דייטשער הקדמה[156]. ביז דער לעצטער צייט זענען די דאָזיגע „זכרונות" געוועזן דאָס איינציגע מעמואַרען-ווערק אויף יודיש. אָבער אַפילו איצט, ווען מיר פערמאָגען שוין אויף יודיש מעמואַרען אויך פון אַנדערע פערזאָנען, אַפילו איצט איז ניטאָ אין אונזער ליטעראַטור נאָך אַ ווערק, וואָס זאָל האָבען אַזאַ גרויסען קולטור-היסטאָרישען ווערט, ווי די זכרונות פון גליקל האַמיל. גליקלס פאָטער, ר' לייב פינקערלע, איז געוועזן איינער פון די חשוב'סטע פערזענליכקייטען אין דער האַמבורגער יודישער קהלה. זיין הויז איז געוועזן דער מיטעלפונקט פון אַלע קהל'שע אָנגעלעגענהייטען. אַז עס האָט געהאַלטען איינמאָל ביי אַרויסטרייבען יודען פון האַמבורג, איז ער געוועזן דער, וואָס האָט פועל געווען, אַז די גזרה זאָל בטל ווערען. אַזוי האָט גליקל שוין קינדרוויז געלעבט אין דער אַטמאָספערע פון יודישער כלל-טועריי, פון יודישען כלל-לעבען. איהר איז בעשערט געוועזן אָבער בעקאַנט צו ווערען אויך מיט'ן לעבען פון אַנדערע יודישע קהלות, אַחוץ דער האַמבורגער. נאָך גאָר אַ קינד, האָט זי חתונה געהאַט מיט ר' חיים האַמיל (פון האַמעלן) און זיך בעזעצט אין זיין שטאָדט. מיט איהר מאַן האָט זי געהאַט צוועלף קינדער. אַדאַנק די שידוכים, וואָס זי האָט שפּעטער געטאָן מיט זיי, איז זי בעקאָנט און פערבונדען געוואָרען מיט מענשען און מנהגים פון פערשיידענע שטעדט און לענדער[157]. די דאָזיגע פערשיידענע מענשען און מנהגים, ווי אויך אַלע טומלענישען און כהלות און בעוועגונגען פון יענער צייט ווערען דערמאָנט און געשילדערט אין די זכרונות, אַזוי אַז מיר געפינען דאָרט לעבעדיגען שטאָף פאַר דער געשיכטע פון יודישע קהלות און דעם

יודישען לעבען אין סוף 17־טען און אָנהויב 18־טען יאָהרהונ־
דערט אין דייטשלאַנד, פראַנקרייך, דענעמאַרק, האָלאַנד, עסט־
רייך, פוילין. אונז אָבער אינטערעסירט דאָ ניט אַזוי דער קול־
טור־היסטאָרישער, ווי דער ריין ליטעראַרישער ווערט פון די
זכרונות. ריין ליטעראַריש גענומען, זענען די מעמואַרען פון
גליקל האַמיל פריהער ווי אַלץ אַן ערשט־קלאַסיג ווערק פון דער
יודישער ווייבער־ליטעראַטור. נאָר אין די בעסערע תחינות און אין
די עלטע ווייבערשע מוסר ספרים געפינט מען דעם האַרציגען לי־
ריזם און די נאַקעטע, אָבער צניעות׳דיגע אינטימיטעט פון די
זכרונות. זייער אַרויסגעבער האָט ריכטיג געזאָגט: „ניט קיין
קבר עפענט זיך אויף אין אָט דעם בוך, נאָר אַ מענשענהאַרץ“[158].
מחמת ריין־פערזענליכע, סוביעקטיווע מאָטיווען האָט זי אָנגעהוי־
בען שרייבען איהרע זכרונות. זי האָט געוואָלט דורך דעם פער־
טרייבען דעם אומעט אין די צעבראָכענקייט פון איהר געמיט. דאָס
איז געווען אין יאָהר 1691, באַלד נאָך איהר מאַנס טויט. „שנת
תנ״א“, אַזוי הויבט זי אָן איהר לעבענסווערק, וואו עס זענען אַריינ־
געמישט זעהר אַ סך לשון־קודש׳דיגע ווערטער אין פסוקים — „שנת
תנ״א אתחיל לכתוב זה מרוב דאגות וצרות ומכאובי לב
וויא ווייטר פולגען ווערט“[159], לייענען מיר ווייטער: „... מיין
ליבי קינדיר, איך האָבי דיזוש אָן גיפאַנגין בס״ד צו שרייבין
נאָך דען טוט פון אַייער פרומין פאָטיר, דאָז עש מיר איזט גי־
וועזין לקצת נחת רוח, ווען מיר דיא מאלקולישי (מע־
לאַנכאָלישע) גידאַנקין זיינען גיקומין“[160]. ווייטער
דערצעהלט זי, אַז ביינאַכט, ווען איהר פלעגט זיך ניט שלאָ־
פען, פלעגט זי אויפשטעהן און נעמען זיך פאַר דער פען[161].
אַזוי האָט זי ביסלעכווייז געשריבען, ביז זי האָט אין יאָהר 1700
נאָך אַמאָל חתונה געהאַט מיט דעם באַנקיר הערץ לוי פון מעץ,
אין ערשט אין 1712, ווען אויך דער צווייטער מאַן איהרער איז
געשטאָרבען, און ווידער פלעגען מעלאַנכאָלישע געדאַנקען קומען
אין קאָפּ, — האָט זי נאָך אַמאָל גענומען זיך פאַר איהרע זכרונות,
וועלכע זי האָט געענדיגט אין יאָהר 1719, פינף יאָהר פאַר איהר
טויט (זי איז געשטאָרבען דעם 19־טען סעפטעמבער 1724, 79
יאָהר אַלט). זי איז אויסען געווען מיט איהרע זכרונות ניט
נאָר בעקאַנט צו מאַכען די קינדער מיט די וויכטיגע לעבענס־

געשעהעניש‏ען פון זייער גרויסער, רייכער, חשוב'ער, איבער דער גאַנצער וועלט פֿערשפּרייטער פֿאַמיליע; זי האָט געהאַט די כונה אויך צו לאָזען אין איהרע זכרונות אַמין גייסטיגע צואה פֿאַר איהרע קינדער; זי האָט זיי געוואָלט לערנען, ווי צו לעבען אויף דער וועלט. איהרע זכרונות הויבען זיך אָן, אַזוי ווי די מוסר־ספרים, אין וועלכע זי איז זעהר בעלעזען געווען, מיט אַ לויב צו גאָט ב"ה, וואָס „האָט אליש מיט חסד ורחמים בישאַפֿין, דש עש אינש דינדיגע מענשין אליש צו נוץ קומט"[162]. און עס קאָן גרייליך זיין, אַז זי איז גאָר אויסען געווען צו שרייבען אַ מוסר־ספר, נאָר ביי איהר, ווי ביי אַ פּרוי, וואָס געפֿינט זיך שטענדיג אונטער דער מאַכט פֿון דעם אייגענעם געמיט, האָט דער מוסר און דער לויב און די בקשה צו גאָט געמוזט, ווילענדיג ניט ווילענדיג, פֿערבינדען זיך, ווי מיר האָבען עס געזעהען פֿריהער ביי שרה בת טובים, מיט די פּערזענליכע זכרונות, מיט די פּערזענליכע ליידען און פֿריידען. אַזוי איז פֿון דעם מוסר־ספר געוואָרען אַן אַווטאָביאָגראַפֿיע, כאָטש עס האָט דאָך דעם ווערט פֿון אַ מוסר־ספר און כאָטש עס איז אויך געשריבען סוף כל סוף אין דעם סטיל פֿון אַ מוסר־ספר: „למשל, עש איזט איין שיף מיט לייט אים ים גיפֿאָהרין, האָט איינר אויף דעם באָרטן פֿון שיף גאַנגין אונ' דיך זער אין ים אַניין גיבוקט, איזט ער אין ים היניין גיפאַלין אונ' ווער פֿאַר זאָפֿין (אין וואלט דערטרונקען געוואָרען)... דער שיפֿיר האָט דאָז גיזעהין אונ' כמה שטריק צו גיוואָרפֿון אונ' מזהיר גיוועזין, [ער] זאָל זיך פֿאַשט (פֿעסט) אָן דיא שטריק אָן האַלטען, זוא ווערט ער ניט פֿאַר זויפֿין, אַלזו מיר, זינדיגע מענשין" א. אַז. וו."[163]. אַזוינע משלים און מעשיות, וואָס די קלוגע, געניטע און בעלעזענע גליקל האָט זיך אָנגע־הערט און אָנגעלייענט אין פֿערשיידענע ערטער אין יודיש־טייטשע ספרים — אַזוינע עלט־מגיד'ישע משלים און מעשיות זע־נען פֿאַרהאַן לרוב אין די זכרונות. און ווען מען האָט אין זינען, אַז, ניט געקוקט אויף איהר לירישען געמיט, האָט גליקל האמיל געהאַט דעם כח רוהיג און געלאַסען צו שילדערן און דערצעה־לען[164] אַזאַך — קאָן מען זאָגען אויף געוויס, אַז גליקלס זכרונות וואָלטען געהערט צו די פּאָפּולערסטע און בעליעב־טעסטע יודישע מוסר־ספרים, ווען זיי וואָלטען אַרויסגעגעבען גע־

וואָרען ניט אין סוף פֿון 19־טען יאָהרהונדערט, אין דייטשלאַנד, דורך אַ פּראָפֿעסאָר, צוליעב וויסענשאַפֿטליכע ציעלען, נאָר דורך אַ געוועהנטליכען יודישען דרוקער און מוכר־ספֿרים'ניק דאַן, ווען אַזוי־נע ספֿרים זענען געווען אַ בעדערפֿעניש און אַ דערקוויקונג און אַ צירונג פֿון יעדער יודישער שטוב, פֿון יעדער וואוילקענעוודיגער יודישער פֿרוי, — די זכרונות וואָלטען דאַן געלעגען ניט אין די ביבליאָטעקען, נאָר אין יעדער גוטער און פֿרומער יודישער הויז און זיי וואָלטען געווען דער בעסטער ביישפּיעל פֿאַר דעם ווייבערשען, ד. ה. וויידּ־געמיטליכען, אינטים־ליי־רישען כאַראַקטער פֿון דער גאַנצער רעליגיעזער ליטעראַטור אויף עברי־טייטש....

בעמערקונגען.

1) מארעק און גינזבורג Еврейскія народныя пѣсни №№ 15,18

2) דאָרט №№ 314, 315, 316, 317.

3) יודישע פאָלקסלידער, געזאמעלט, דערקלערט און צוזאמענגעשטעלט פון נח פרילוצקי, ערשטער באנד. רעליגיעזישע און יום-טוב'דיגע, ערשטע בעריע, ווארשא תר"ע. פערגלייך די №№ 25, 30, 34, 35.

4) דאָרט.

5) ש. א. האָראָדעצקי: „רבי לוי יצחק בערדיטשעווער" אין Евр. Старина 1909 I, 219. וואָס דאָרט שטעהט, אז די דאָזיגע תפלה האָט ר' לוי יצחק אליין פערפאַסט — איז א טעות. זי האָט נאָר געהאַט ביי איהם אַן אייגענעם נוסח.

אַחוץ דעם וויל איך דאָ בעמערקען, אַז אויך ביי אַנדערע פעלקער ווערען פאָלקסלידער אָפט בעשאַפען נית דוקא צווישען דעם המון-עם. אַזוי זיינען פאַראַן, אַשטייגער, רוסישע פאָלקסלידער, וואָס שטאַמען פון די העכערע קלאַסען, ז׳ Н. М. Лопатинъ: „Сборникъ русскихъ нар. лир. пѣсенъ" Москва, 1889 .ז 31.

6) אלעזר שולמאן: שפת יהודית אשכנזית וספרותה „הזמן", מאסף לספרות ולמדע, ספר ראשון, ז. 20, פּעטערבורג, 1903.

7) דאָרט 22.

8) Dr M. Grünbaum Jüdisch-deutsche Chrestomatie, Leipzig 1882. ז. 254

9) דאָרט ז. 263.

10) בן יעקב: אוצר הספרים ז. 353.

11) נאָך גרינבוימס פריהער ציטירטער „כרעסטאָמאַטיע", ז. 386. גרינבוים'ס דייטשע טראַנסקריפּציע שטערט אונז צו ברענגען דעם טעקסט מיט דער געהעריגער אָרטאָגראַפיע... װעגען „ניט שעמען זיך" רעדט זיך, אגב, אויך אין די „סליחות אין טייטשין" (פר' ביים אָדער 1693) פון ר' יעקב. בר' אליהו הלוי בטיפליק. דאָרט שטעהט „... פר לייט דיא ניט פרשטינן עברי אין װאו צו לעזען עש, דרפין מאנין נאָך ווייבר ניט שעמין אונ' מאגן זעלכי סלחות פר זיך נעמין". מען דארף אָבער ניט רעכענען, אז מען האָט זיך דאַן שוין געשעמט מיט דער פאָלקסשפּראַך, מען האָט זיך געשעמט נאָר, וואָס מען פערשטעהט קיין לשון קודש ניט.

12) דער פערפאַסער איז לויט בן יעקב (ז. 396) כאַטש זיידע, ר' אביעזר וועליג.

13) א. שולמאַן אינ'ם פריהער ציטירטען ווערק ז. 39.

14) וועגען דער בעציהונג פון די חכמי הקבלה (די סאַטעס פון די שפּעטער־דיגע חסידים) צו דער שפּראַך פון פאָלק, איז, ווי ווייט מיר איז בעקאַנט, נאָך דערהוייל ערגיץ ניט גערעדט געוואָרען. עס וואָלט אָבער לייכט געווען, רוכט מיר, צו בעווייזען, אז אויך די פריינדליכקייט צו דער פאָלקסשפּראַך, ווי נאָך אַנדערע זאַכען, זענען געקימען צו די חסידים בירושה פון די בעלי הקבלה. דאָ איז קיין אָרט ניט צו רעדען וועגען דעם; מיר ווילען נאָר דערמאָנען, אז ר' צבי הירש קוידאַנאָווער, דער פערפאַסער פונ'ם העברעאיש־יודישען קב הישר (1709), און ר' שלמה זלמן לאָנדאָן, וואָס האָט זיין ספר קהלת שלמה (מיר איז בעקאַנט די דריטע אויסגאַבע פון אמסטערדאם 1772), אויך פערפאַסט אי אויף העברעאיש, אי אויף עברי־טייטש, — זענען געווען פונקט אַזוינע מקובלים, ווי כאַטש און דער מחבר פונ'ם מעשה־בוך.

15) ש. א. האָראָדעצקי „לקורות החסידות" בערדיטשעוו תרס"ו זז. 58,39. אויך אין ספר חסידים רעדט זיך וועגען דאַוונען ניט אויף לשון קודש, ר' יהודה החסיד אָבער האָט אין זינען געהאַט נאָר עם־הארצים און ווייבער: „ואם יבוא אליך מי שאינו מבין לשון עברי... או אם תבוא לפניך אשה, אמור להן שילמדו התפלות בלשון שמבינים, כי התפלה אינה אלא בהבנת הלב, ואם הלב אינו יודע מה שיוצא מפיו, מה מועיל לו, לכך טוב שיתפלל באותו לשון שהוא מבין" (סימן תקפ"ח ציטירט נאָך דער אויסגאַבע פון 1870, יוזעפאָף).

16) ש. א. האָראָדצקי דאָרט.

17) א. שולמאַן: „עמקי שפה" אין „השלח" אווגוסט 1898 ז. 108, בעמערקונג 7.

18) הלל צייטלין: „דער אַלטער רבי" אין „מאָמענט" נומ. 27 1913.

19) אויפ'ן שער־בלאַט פון דער אויסגאַבע, וואָס איך האָב, איז ניט אָנגעוויזען ניט דער יאָהר, ניט דער אָרט פונ'ם דרוק; נאָר אויפ'ן אַנדער ספר, וואָס דער „פוקח עורים" איז צוגעגעבען צו איהם ווי אַ הוספה, צפנים איז אָנגעגעבען דער יאָהר 1857, די שטאָדט ווילנא און די דרוקעריי ראָם.

20) ספר בחינת עולם עם בקשת הממ"ן, ווילנא 1858.

21) גרינבוים, וואָס לויט זיין „יודיש־דייטשער כרעסטאָמאַטיע" (ז. 242) ציטירען מיר דעם אויבענגעבראַכטען זאַץ, זאָגט, אז ער איז גענומען פון דער הקדמה צום ספר „אורחות צדיקים". אָבער אין דער יודישער, ווי אויך אין דער העברעאישער אויסגאַבע פון דעם דאָזיגען ספר, וואָס מיר פערמאָגען, האָבען מיר אַזאַ אויסדרוק ניט געפונען.

אָנשטאָט דעם געפינען מיר אין די תקנות וועגן חדרים (פון 16-טען יאָהר.), וואָס ווערען געבראַכט אין „אוצר הספרות“ IV (קראַקוי 1892) ז. ז. 580-90, — אַ פונקט וועגן לערנען מיט די קינדער יידיש, כדי זיי זאָלן פאַרשטעהן די מוסר-ספרים אויף עברי-טייטש.

22) Johann Christof Wagenseil: Belehrung der jüdisch-Teutschen Red- und Schreibart, Königsberg, 1699, ז. 323—305.

23) ציטירט נאָך דער דריטער אויסגאַבע (?) פון אַמסטערדאַם 1706.

24) ציטירט לויט דעם אַרטיקעל פון הערמאַן לאָטצע „צור יודיש-דייטשען ליטעראַטור“ אין גאָשעס אַרכיוו פאַר ליטעראַטורוויסענשאַפט, 1870].לאָטצע האָט בענוצט די אויסגאַבע פון „צוכטשפּיגעל“, וואָס איז אַרויס אין פראַנקפורט 1680. ער ברענגט אָבער דעם טעקסט אין לאַטיינישער טראַנ-סקריפּציע, האָבען מיר נישט געקאָנט דערפאַר ברענגען די ציטאַט מיט דער גע-העריגער אָרטאָגראַפיע.

25) Prof. Kaufmann: Die Memoiren der Glückel von Hameln. Frankfurt a/M, 1896.

26) דאָרט ז. 13.

27) א. ה. וויס: זכרונותי, ווארשא, 1895, ז. 83. פון די היסטאָרישע ווערק, וואָס ווייס רעכענט אויס, זענען יוסיפון און צמח דוד פאַרהאַן אין יודישע איבערזעצונגען (יוסיפון איז צום ערשטען מאָל איבערזעצט גע-וואָרען נאָך אין יאָהר 1546, צמח דוד—דורך זלמן הענא—אין יאָהר 1698); שארית ישראל (ערשינען אין אַמסטערדאַם 1744) אָבער איז לכתחילה פאַר-פאַסט אויף יודיש פון מנחם מן בן שלמה אַמעלאַנדער און איז איינס פון די וויכטיגסטע ווערק אין דער עלטערער יודישער ליטעראַטור.

28) ז. III 334 «Пережитое».

29) דער מאַנוסקריפּט, וואו עס איז בעשריבען די שטאָדט קאַטוי-ליקע, אַ מין יודישע אינזעל אוטאָפּיע, געפינט זיך אין ווילנא אין אַ פּריוואַט-ביבליאָטעק.

30) אזוי דערצעהלט צום ביישפּיעל אברהם בער הכהן גאָטלאָבער וועגען דער גרויסער ווירקונג, וואָס אויף זיין גייסטיגען וואוקס האָט געהאַט די יודישע בעאַרבייטונג פון׳ם ספר „קאָלומבוס“ („זכרונות מימי נעורי“ אין „הבקר אור“ 4-טער יאָהרגאַנג 8-עס העפט 1112 ווארשא תר״ם).

31) פון דער הקדמה צו דער האַנדשריפטליכער איבערזעצונג פון ספר איוב, וואָס שטאַמט פון יאָהר 1579. ציטירט נאָך שולמאַנס „שפת יהודית אשכנזית וספרותה“ ז. 27—28.

32) Дубновъ: «Разговорный языкъ etc». Евр. ז.
Старина I, 1909, 32.

33) וואגענזייל: „בעלעהרונג א. אז. וו.״ ז. 91.

34) ציטירט נאָך דער אויסגאבע פון מיץ 1829,—די ערשטע אויסגאבע איז ארויס אין אמסטערדאם 1701 (?)

35) קהלת-שלמה, דף ל״ב, אמסטערדאם, 1772, דריטע אויפלאגע.

36) דאָרט דף ק״א אויך און „סדר תחנות ובקשות״ (פיורדא, 1768) ווערט געבראכט א תחנה, וואס דער מאן זאל זאגען פאר זיין ווייב, ווען זי קומט אין זיבעטען חודש—איז זי אויף לשון-קודש.

37) שולמאן ז. VII.

38) ציטירט נאָך דער צווייטער אויסגאבע פון אמסטערדאם 1687.

39) ציטירט נאָך דער דריטער (?) אויסגאבע פון 1706.

40) גרינבוים ז. 231

41) מיר ציטירען עס לויט גרינבוים׳ס כרעסטאמאטיע (ז. 551). דערפאר זענען מיר ניט ערב פאר דער ריכטיגקייט פון דער ארטאגראפיע. גרינבוים ברענגט די טעקסטען, ווי מיר האבען שוין דערמאָנט פריהער אין א בעמערקונג, אין דייטשער טראנסקריפציע.

42) דאָרט ז. 553.

43) די אויסגאבע, וואס געפינט זיך ביי מיר, איז איינע פון די לעצטע (ווילנא 1857); די ערשטע אויסגאבע פון „ספר המדות״ אויף יודיש איז ארויס אין 1542.

44) ז. 340.

45) שולמאן ז. 55.

46) Kayserling Die jüdischen Frauen in der Geschichte, Literatur und Kunst, Lpzg 1879; ד״ר א. בערלינער: „חיי היהודים באשכנז בימי הבינים״ הוצאת אחיאסף תר״ס ז. 8—9. ד״ר מ. גידעמאן: „התורה והחיים בארצות המערב בימי הבינים״, ווארשא תרנ״ז, ז. 189—190. זעה אויך „אוצר ישראל״, VII, זז. 117—118,

47) Memoiren einer Grossmutter B. 1, zweite Auflage, Berlin 1913 70 ז.

48) בן-יעקב: אוצר הספרים ז. 88. אין דער יודיש-רוסישער ענציקלאפעדיע איז על פי טעות אנגעגעבען דער יאהר 1692, נאָך שטיינשניידער איז די ערשטע אויסגאבע ארויס נאָך אין יאהר 1572.

49) ציטירט נאך ד"ר א. בערלינער "חיי היהודים" ז. 9

50) פרומע יודען און בעזונדער יודינעס פלעגען דערפאר שטענדיג ייי- לען האבען בנים זכרים. מען פלעגט אפילו מתפלל זיין: רבונו של עולם, זכני להוליד בנים זכרים! דו הער פון די גאנצע וועלט, אַ לאז איהם זוכה זיין צו הבן קינדר, דיא זאלן זיין אייטל מאנשפארשונן (סדר תחנות ובקשות, כ"ג, פיורדא, 1768).

51) דארט.

52) מארעק—גינזבורג. נומ. 60

53) דארט נומ.67.

53) בערלינער "חיי היהודים" ז. 10.

55) ד"ר מ. גידעמאן: "התורה והחיים בארצות המערב בימי הביניים", ווארשא, 1896, ז. 188.

56) אויך אין זיין ליעד אויף יודיש "ווי זעהט אויס אליהו הנביא" (שיחת חולין, ווארשא 1886, ז. 84) ווערט געשילדערט ח ו ה' ק ע ד י ב ר י ה, וואס איז זיך אליין מפרנס "און איהר מאן דערביי, דען ער זיצט אפין גרויסען שטיי- גער גאנצענע טעג אין קלויז; ערסט שפעט ביי נאכט, איינס אַ זייגער קומט ער צו געהן נאך הויז"...

57) "יאסעלע סאלאוויי" ז. 18 אין דער "יודישער פאלקסביבליאטעק", II קיעוו, 1889. אויך יחזקאל קאטיק אין זיינע "זכרונות" (ז. 8) דערצעהלט, אז "גע'- מסחר'ט אין די קראמען האבען בלויז די פרויען, אלטע, יונגע, מיידען און מיידעלעך".

58) א. מ. דיק: "אמעריקאנער געשיכטע" ערשטער טייל, ווילנא 1399 ז. 55—56, אין דער אנמערקונג.

59) פאפירנא אין זיינע מעמוארען, פערעזשיטאיע III ז. 309. זעה אויך פאפירנ'ס שילדערונג פון דער פרוי, וואס איהר מאן איז אַ יוד אַ חשוב "אַ שענער מענש". דארט ז. 295.

60) י. ל. פרץ: "שריפטען", אויסגאבע פון "פריינד", פעטערבורג, 1903 ערצעהלונגען און בילדער ז. 55.

61) תחינות ובקשות הנקרא בשם ריח גן עדן, ווילנא, 1861, ז. 10.

62) אין בערנשטיינס "פיינעלע מגיד" ווערט דערצעהלט, ווי אזוי דער רב האט פיינעלען פערוועהרט צו זאגען מגידות, "ווייל די גמרא זאגט, אז כל המלמד בתו תורה כאלו מלמדה תפלות דאס הייסט ווער עס לערינט זיין טאכ- טער תורה זאכין איז אזוי גלייך וויא ער וואלט איר לערנען וויא צו זיין אויס- געלאסען" (ציטירט נאך א. מ. דיק'ס בעארבייטונג: "פיינעלע דער מגיד" ווילנא 1868 ז. 12).

63) דער מאַנסבילשער קוק אויף דער יודינע איז זעהר גוט אויסגע־דריקט ביי מענדעלי'ן אין „מסעות בנימין השלישי"... „אַ יודענע, זאָגט בנימין, אַז זי איז שוין אפילו גאָר די אשת חיל, איז זי דאָך פאָרט נישט מעהר ווי אַ יודענע. וואָס דער מינדסטער מאַנסביל האָט אין נאָגעל, האָט עס נישט און קאָן עס גאָרנישט האָבען די פיינסטע און קליגסטע אפילו אין איהר קאָפּ".

64) פויליגע ווענגעראָוו: „מעמוארען אייגער גראָססמוטטער I ז. 10.

65) אויך צעדערבוים אין זיין פּראָספּעקט צום „קול מבשר" 1863 האָט געשריבען, אַז ער גיט אַרויס זיין בלאַט אויף „פּראָסט יודיש, כדי דער פּראָס־טער עולם און אַפּילו ווייבער זאָלען וויסען, וואָס עס טהוט זיך אויף דער וועלט". (ציטירט נאָך ציגבערג. „דער קול מבשר" אין „דער יודישער וועלט" נום. 1, 1913).

66) זעה מענדעלי מוכר ספרים'ס אויטאָביאָגראַפיע אין ספר הזכרון ז. 123 ווארשא 1888.

67) אין דער אמת'ן אָבער האָבען די מוסר־ספרים שטענדיג געראַטען לייענען עברי־טייטש, ווען מען פערשטעהט ניט קיין לשון קודש. אזוי לייענען מיר אין איינעם פון אזויגע מוסר־ספרים: אונ' אז דער מענש קאָן מער ניט, זאָל ער תמיד לערנן (מקרא). אָבער אלי צייט מוז ער לערנען אין טייטש, ספרים... דען היינט אין אונזרי צייטן איז ממש די גאנצע תורה אונ אלי דינים אויף דייטש" (אמונת ישראל פון גדליה בר' אברהם, ווארשא, 1844, דף י"ד—ט"ו; די ערשטע אויסגאבע פון דעם דאָזיגען מוסר־ספר, וואָס האָט אי אַ העברעאי־שען, אי אַ יודישען טעקסט, איז אַרויס אין אמסטערדאם 1764). אויך האָבען מיר שיין געבראַכט פריהער אין נאָמען פון דעם אַרויסגעבער פון לב טוב, אַז ס'איז אַ מצוה קובע זמן זיין „אום אין טייטשי געטליכי ספרים צו לייאנן".

68) קאיזערלינג. די יידישע פרויען ז. 154. לויט בן יעקב איז דער מחבר פון דעם דאָזיגען ספר ר' בער אייבשיץ מפראג.

69) שולמאַן ז. 21.

70) שולמאַן ז. 13.

71) דאָרט ז. 63.

72) א. שילמאַן: „עטליכע ווערטער איבער די זשאַרגאָן־ליטעראַטור" „דער יוד" 1902 נום. 17.

73) פון דער דייטשער ליטעראַטור פלעגט די יודיש־דייטשע נעמען שטאָף נאָר פאַר די וועלטליכע בעלעטריסטישע ווערק.

74) אויף דער שווערקייט צו פערשטעהן די העבראישע הלכה און פלפול, ספרים ווייזט אויך אן דער מחבר פון „בראנטשפיגעל״... „דען, שרייבט ער אונזער ספרים אין לשון הקודש שרייבן צו וויילן פלפול אויס דער גמרא, מעכטן (די ווייבער און עם הארצים—ש. נ.) ניט פאר שטיין״. גרינבוים 231

75) דער טעקסט פון דעם דאזיגען ספר׳ל (ווי אויך פוג׳ם ברית מלח) ווערט געבראכט אין דעם שוין פריהער דערמאנטען „קהלת שלמה״, דף קט״ז, וואס איז בכלל אן אוצר פון אלטע יודיש-דײטשע טעקסטען.

76) דארט קי״ז. עס ווערט דארט, צוגב, דערצעהלט, אז דער קראקאווער רב ר׳ אריה לייב האט גוזר געווען „דש אידרר בעל בית איז מחויב זוא איין ברית מלח אין זיין הויז צו האבען אונ׳ די פ־ויא אלי וואך לפחות איין מאל אל דיא דינים אויז צו לייאנן, אונ׳ ווען די פרויא ניט קען לייאנן איז איר מאן מחויב אלי וואך איר איין מאל פאר צו לייאנן״.

77) בן יעקב ז. 411.

78) דארט ז. 412.

79) דער מחבר פון „אורחות צדיקים״ (=„ספר המדות״; ערשטע אויסגאבע 1542) זאגט, אז ווייבער, וואס זענען פטור פון גמרא לערנען, מוזען דאך לערנען איסור והיתר „דאש זיי זאלן וויסן אין הויז זיך וויא צו באגיין״ (ז. 68). מיר ציטירען נאך איינער פון די לעצטע אויסגאבען: ווילנא 1857.

80) אזוי, צום ביישפיעל, שרייבט דער דרוקער י ו ס ף ע ט י א ש אין זיין הקדמה צו איינער פון די ערשטע פולשטענדיגע תנ״ך-איבערזעצונגען, וואס איז געמאכט געווארען פון י ו ס ף (י ו ז ל ן) ו ו י צ נ ה ו י ז ן (1679):

„אביר הייט דאש טאגש זיכט (זעהט) מאן בעונותינו הרבים אויגן שיינליך דאש דיא הייליגי תורה, די תורה שבכתב, כמעט איז מונח בקרן זוית, דאש ברענגט אויך בעונותינו הרבים אונזער אריכת הגלות... אזא זיכט מאן אויך היי־טיגש טאגש כמעט בכל ארץ פוילן ופיהם אונ׳ אין אנדרי מדינות דאש אזא באלד איין קינד נייארט שאלאמוזן קאן לערינט דער רבי איין פרשה אודער עט-וואש מער חומש מיט אים, דא נאך היבט (הויבט) מאן משניות אונ׳ גמרא מיט אים אן אונ׳ ליגט זיך אויף חריפות און חילוקים, אביר ד ע ן ע י ק ר י ס ו ד, דען באר מים חיים, דיא תורה שבכתב לאזט מען שטין... אונ׳ אויך זינט דיא צייט דאש פיל פולישי מלמדים, אין אשכנז זיינן גיקומן. דא מאן ווּנשט יוי האט כפ׳עגן פסוק צו לערנן, דא האבן זיא אויך גלייך אז (אזוי) ווי איר סדר איז וויניג פסוק מיט דען קינדר גילרינט (רבי לא שנה, רבי חייא מנא ליה) בין כך בין כן מעכט דאך חס ושלום דיא תורה שבכתב פאר געשין ווערדן פון ישראל״. ציטירט נאך דער (צווייטער) אויסגאבע פון אמשטערדאם 1687. מיר זעהען, אז אין

17-טען יאָהרהונדערט האָט מען שוין אויך אין דייטשלאַנד זעהר וועניג „פסוק“ געלערנט. פערגלייך אויך צונץ „די גאָטטעסדיענסטליכען פאָרטראַגע דער יודען“, בערלין, 1832, ז. 442.

81) עס וואָלט געווען, אגב, זעהר אַ דאַנקבארע אויפגאַבע צו פערגלייכען די בעציהונג צווישען לאַטיין און דער דייטשער פאָלקסשפראַך אין יענער תקופה מיט דער בעציהונג פון לשון-קודש און עברי-טייטש. איןביידע פאַלען האָבען מיר צו טון מיט אַ קאָנפליקט צווישען דעם גייסטיגען אַריסטאָקראַטיזם און דער פאָלקס-טימליכקייט.

82) אורחות צדיקים (ספר המדות) ציטירט נאָך דער אויסגאַבע פון ווילנא, 1857.

83) דער מחבר פון צאינה וראינה, ר׳ יעקב בר יצחק מיאַנאָווע, איז געשטאָרבען אין פראַג 1628. ווענען דעם יאָהר ווען דער צאינה וראינה איז אַרויס צום ערשטען מאָל, איז אַ מחלוקת הביבליאָגראַפען. די עלטסטע אויסגאַבע, וואָס איז בעקאַנט, איז פון יאָהר 1622. פערגלייך שולמאַן שפת י״א ז. 36.

84) דערצו געהערען אויסער דעם טייטש-חומש און דעם צאינה וראינה דער המגיד, פראַג 1576, באר משה, פראַג 1605, סלת למנחה, פראַנקפורט, 1781 און אַנד.

85) נאָך דער אויסגאַבע פון אַמסטערדאַם 1706 דף ל״ה, ע״ב.

86) נאָך איינער פון די לעצטע אויסגאַבען, וואַרשא, 1901 וואו דער נאָמען פונ׳ם פערפאַסער איז ניט אָנגעגעבען.

87) נאָך איינער פון די לעצטע אויסגאַבען (וואַרשא 1889), וואו אויבען איז דער העברעאישער טעקסט, אונטען עברי-טייטש.

88) גרינבוים׳ס „כרעסטאָמאַטיע“ זז. 260—261.

89) דאָרט זז. 233—235.

90) דאָרט זז. 270—271.

91) א. שולמאַן: שפת יהודית אשכנזית וספרותה זז. 54—55; אויך גרינבוים: „כרעסטאָמאַטיע“ ז. 289.

92) ווענען די דאָזיגע לשון-קודש׳דיגע תחינות און זייער בעזונדערן פאָלקסטימליך-פאָעטישען ווערט זעה ח. נ. ביאַליק: „שירתנו הצעירה“ „השלח“ תרס״ז, שבט—תמוז, ז. 73.

93) שולמאַן ז. 55; אויך גרינבום ז. 296.

94) שולמן ז. 66.

95) אַט דאָס איז, ווי עס ווייזט, די רבנים ניט געפעלען געוואָרען, זיי האָבען געזעהען אין דעם אַ מין „רעפאָרם" (אגב איז דער ספר געדרוקט געווען מיט קוואַדראט-שריפט, וואָס איז געווען ביז אהער אַ פריווילעגיע פון די מאנס-בילשע ספרים). האָבען זיי צרויפגעלעגט אַ חרם אויף אהרן בן שמואל'ס עברי-טייטש-תפלות און זיי (אויף אונזער היינטיגען לשון גערעדט), קאָנפיסקירט, ד. ה. בעהאַלטען אויפ'ן בוידים פון בית-המדרש.

96) א. שולמאַן: עמקי שפר אין השלח, אוגוסט, 1898, ז. 109 בעמערקונג 2.

97) גרינבוים ז. 231.

98) דאָרט ז. 323. מחמת גרינבוימס דייטשער טראַנסקריפּציע שרייבען מיר די דאָזיגע ציטאַט מיט אונזער היינטיגער אָרטאָגראַפיע, וואָס, א־ז פערשטעהט זיך, זעהר ווייט פון דער יודישער שרייבונג פון אָנהויב 18 יאָהרהונדערט.

99) דער עקזעמפּלאַר, וואָס מיר בענוצען, געהערט צו אַ שפּעטערדיגער אויסגאַבע (ווילנאַ, 1864). אָבער דער אינהאַלט און די שפּראַך, ווען אפילו ניט די אָרטאָגראַפיע, צייגען, אַז דאָס איז מעהר ניט ווי אַ נייע פערקירצטע אויסגאַבע פון די פערשיידענע „תחנות ובקשות", וואָס זענען אַרויס אונטער פערשיידענע נעמען נאָך אין דער ערשטער העלפט פונ'ם 18-טען יאָהרהונדערט. אַ ראיה דער-צו איז אויך דאָס, וואָס אַ גרויסער טייל פון די תחינות, וואָס געפינען זיך דאָ, ווערען געבראַכט אויך אין קהלת שלמה (1772, דריטע אויפלאַגע), או[ן] נאָך אַ גרעסערער טייל—אין „סדר תחנות ובקשות" (פיורדאַ, 1768), וואָס איך האָב געהאַט די מעגליכקייט צו זעהן אַ דאַנק דער פריינדליכקייט פון ה' נ. שטיף (בעל דמיון). פערגל. אויך שולמאַן ז. 67 און גרינבוים 329—330.

100) אין דער „תפלה על הפרנסה" אויף לשון-קודש, וואָס מיר איז בע-קאַנט, רעדט זיך בלשון רבים: „וכתבנו בספר פרנסה..."

101) דאָרט סימן מ"ח.

102) ביי מיר געפינט זיך אַ קונטרס'ל „תחנה חדשה על הפרנסה" (זשי-טאָמיר, 1854), וואו עס רעדט זיך אייגענטליך גאָר ניט וועגען פרנסה, נאָר מסתמא זענען די תחנות אויף פרנסה געווען בעליעבט ביים עולם, האָט מען עס צוזוי אַ נאָמען געגעבען.

103) גרינבוים ז. 329. אין מיין זאַמלונג איז פאַרהאַן אויך אַ תחינה פאַר אַ כלה אַ יתומה. און אין דעם פריהער ציטירטען „סדר תחינות ובקשות" זענען פאַרהאַן תחינות: „ווען צוין אשה צו קינד גיט" און „ווען מַן איר קינד צו יודשן טראָגט", ווען איינע וויל תפלה טון פאַר אַ אשה מעוברת א. ד. ג.

104) תחנות ובקשות פריהער ציטירט ז. 28.

105) זעה תחנה שלשה שערים, וואָס איז אומעטום פערשפּרייט נאָך עד היום.

106) דער עיקר אָבער דערמאָנט מען די פרויען, וואָס האָבען נעבּיך קיין קינדער ניט געהאַט און האָבען מתפלל געווען אויף קינדער. זיי זענען בעזונדער בעליעבּט, זיי ריהרען זעהר דעם ווייבערשען געמיט — צום ביישפּיעל: חנה... ווי ריהרענד זענען אָט די ווערטער פון אַ תחינה, וואָס ווערט געבּראַכט אין „קהלת שלמה" (דף מ׳ ע"ב) און איז בעשאַפען געוואָרען, אַלזוי, אין 18־טען יאָהרהונדערט, אויב נישט נאָך פריהער: „... דאָס דו זאָלשט דיך קערן צו מיין געבּעט וואָס איך טוא אויף דיזר צייט וויא דוא האָסט פּר נומן די תפלה פון דער צדיקת חנה, די איז איין עקרה געווען און האָט תפלה געטאָן דאָס דו זאָלשט איר בשערן גוטי קינדר, און דו האָסט בּווערט איר געבּעט, און פון איר איז געקומען שמואל הנביא א. אַ. אַז. ווייטער. אין די „תחינות ובקשות" איז דער נוסח אַ ביסעלע אַנדערש. דאָרט שטעהט: „דאָט דו זאָלשט דיך קערן צו מיינע געבּעט וואָש איך טוא בעטן אין דיא צייט אַז ווי דו האָסט דיך געקערט אונ׳ האָסט אָנגנומען די תפלה פון צדיקת אונזער מוסר חנה דיא אַיין עקרה איז געוועזן און האָט תפלה געטאָן דאָש דו איר זאָלשט בשערן גוטע קינדער אונ האָ׳סט איר געבּעט צוא געהערט דאָש פון איר איז אַרויש געקומן דער צדיק שמואל הנביא א. אַז. וו. (סמן ל"ב ז. 58).

107) די תפלות און זמירות אויף עברי־טייטש, וואָס זענען אפילו ניט בעשאַפען געוואָרען לכתחילה פאַר ווייבער, ווי אַסטייגער די, וואָס ווערען געבּראַכט אין פּרילוצקי׳ס „יידישע פאָלקסלידער", געהערען דאָך אין דער פאַמיליע אַריין — אין דער אינטימער היימישער לופט פון שבת נאָך הבדלה („גאָט פון אברהם"), פסח נאָכ׳ן סדר („אחד מי יודע"), פורים צו דער סעודה (שושנת יעקב). אויך ווערען זיי געזונגען און געזאָגט אויף חתונות, ברית׳ן און אַנדערע שמחות, וואו די גאַנצע ביסעלע בלוט איז אינאיינעם, יונג און אַלט, מאַן און ווייב...

108) איינער אַ טעקסט פון דעם דאָזיגען אויף יודיש־טייטש איבערגעזעצטען עפּאָס ווערט געבּראַכט ביי וואַגענזייל אין זיין שוין פריהער דערמאָנטער „בעלעהרונג", ז. 157 און ווייטער. די איבערזעצונג איז געמאַכט געוואָרען פון וויצענהויזען (פּראַג, 1683) F. Rosenberg: Ueber eine Sammlung deutscher Volks- und Gesellschaftslieder in hebräischen Lettern, Braunschweig, 1888.

צו דעם, וואָס שטעהט אין טעקסט, איז צוצוגעבּן, אַז אויך די קריסטליכע, — די קאַטוילישע, און אַפילו די פּראָטעסטאַנטישע — גייסטליכקייט פלעגט אין אירע מוסר־ספרים פירן אַ קאַמף מיט דער וועלטליכער פאָלקסליטעראַטור. די קירך האָט ניט איינמאָל פּשוט פאַרווערט לייענען די פאָלקסלידער, אָנרופענדיג זיי „טייוועלשע", „אומפאַרשעמטע"...

109) וואַגענזייל ז. 157.

110) Felix Falk: Mélanges bibliographiques sur les livres de Samuel לייפציג, 1908, ז. 10, בעמערקונג. אין די רעליגיעזע ספרים טרעפֿן זיך אויך אַזוינע אויסדריקען, אָבער זעהר זעלטען.

111) M. Steinschneider: „Ueber die Volksliteratur der Juden" אין „ג אָ ש ט ע'ס ארכיוו פיר ליטעראַטורגעשיכטע". 1871. ז. 20

112) אויף דעם עקזעמפלאַר, וואָס געפינט זיך ביי מיר, איז דער נאָמען פון'ם פערפאַסער נישט אָנגעגעבען, אָבער יעדער, וואָס האָט אַ שטיקעל השגה אין ד י ק ס שטייגער שרייבען, וועט גלייך דערקענען, פון וועמענס פען עס איז צר יג די באַזיגע ערצעהלונג.

113) דער שער-בלאַט צו אַן אנדער ערצעהלונג ד י ק ס לאָזט זיך אויס מיט די ווערטער: „...פאַר יעדין יונגין מאַן, וואָס נור לעזען קאָן, און צוא גלייך איין זיסעס צייט פאר טרייב פאַר יעדער פרויא, וואָס האָט נור איין צער-טליכעס הערץ און אין אירעם לייב און נאָך נע· — איין טראָסט אַ גוטער פאַר יעדער הייסער מוטער" („דער סאָלדאַטסקע סין", ווילנא 1376)

114) Dr. A. Landau und Dr. B. Wachstein. „Jüdische Privatbriefe aus dem Jahre 1619". Wien und Leipzig 1911.

115) די בריוו־בריעפע ווייזען אונז, אַז אויך יודען לומדים פלעגען שרייבען אַן אנדערשמאָל אָכט בריעף אויף דער פאָלקס-שפראַך, ניט דוקא אויף לשון קודש. פערגלייך דאָרט דעם בריעף № 4.

116) פערגלייך די מאַנסבילשע בריעף אויף יודיש-טייטש, וואָס זענען גע-בראַכט ביי Avé-Lallemant: Das deutsche Gaunertum. Leipzig 1858-64, Band III, 245, 421.

117) דאָרט ז. XXII.

118) דאָרט ז. XXIV.

119) דאָרט ז. XXXI און ווייטער.

120) עס איז ניט קיין צופאַל, וואָס דעם לירישסטען פון אַלע רעליגיעזע ביכער, וואָס מיר פערמאָגען, — דעם ת ה ל י ם — האָט מען איבערגעזעצט אויף יודיש-טייטש פריהער ווי אַלע אַנדערע. זעה שולמאַן ז. 21.

אינטערעסאַנט איז אין דעם פרט דאָס „שמואל-בוך". בכלל האַלט עס זיך זעהר נאָהענט צום שטרענגען, טעגליכן טעקסט פון תנ"ך, נאָר ווי עס קומט צו אַזאַ מין זאַך, ווי די געשיכטע פון פנינה און חנה, צעגיסט עס זיך אין לאַנגע לירישע דיאַלאָגען. פנינה און חנה הערען-אויף צו זיין ביבלישע און ווערען אַגדהשע געשטאַלטען.

ג) די וואָס גלויבען, אז ס'איז פאַראַן אַ געהיימער באַנד צווישען מיסטיציזם און פעמיניזם, וועלען זיך ניט וואונדערן, וואָס צווישען די דאָזיגע ווייבערשע מחברים זענען פאַראַן מקובלים און כלערליי מיסטיקער.

122) זעה די אויבען דערמאָנטע **לב טוב**, **בראַנטשפּיגעל** און אנד.

123) מיר איז בעקאַנט די אויסגאַבע פון יוזעפאָוו. 1893.

124) Zunz „Gottesdienstliche Vorträge der Juden". Berlin, 1832. 443 .ז.

125) דאָרט ז. 449.

126) שולמאַן ז. 37.

127) וועגען דער עהנליכקייט צווישען דער מוסר־ליטעראַטור און מגידו זעה אויך גרינבוים: „כרעסטאָמאַטיע" ז. 196.

123) די תפלות, וואָס זענען **ווערטליך** איבערגעזעצט געוואָרען פון לשון־קודש, זענען ניט כאַראַקטעריסטיש, זיי זענען קיינמאָל ניט איבעריגנס פּאָפּולער געוועזען, נאָר זיי האָבען געגעבען שטאָף צום לאַכען פאַר די משכילים. צום ביישפּיעל: „מי וועֶר איז איין גאָט וויא דוא פאַר טראַגנט אומרעכט און ערטוט **איבער פאַר'ן** אויף מיסטעט (ועובר על פשע) צוא דער איבערבלייבונג פון זיין ארב" א. ז. וו. (ספר תפלה ישרה, זיטאָמיר 1860).

129) דער עקזעמפּלאַר, וואָס מיר בענוצען דאָ, איז ארויס אין ווילנא ביי די אלמנה און ברידער ראָם 1883, איבערגעדרוקט, ווי עס שטעהט אויפ'ן שער־בלאַט, פון דער ווילנער אויסגאַבע 1879. צו דער צייט פלעגען שוין ארויס ; פּאַט נאָכגעמאַכטע תחינות. איז מעגליך, כאָטש די שפּראַך איז אַן ארכאַאישע, אז אויך די תחינה איז נאָכגעמאַכט פון א. מ. דיק אָדער אַן אנדערן פון ראָמס תחינות־צושטעלער, דאָך איז זי כאַראַקטעריסטיש אויך פאַר די אלטע תחינות, וואָרום די נאָכמאַכער פלעגען זיך פלייסען שטענדיג צו כאַפּען דעם עכטען טאָן פון די ווייבערשע תפלות.

130) די ווערטער אין עקיגע קלאַמערן זענען פון אַן אנדערער, אַן עלטערער אויסגאַבע. די אויסגאַבע, וואָס מיר ציטירען, איז פון ווילנא 1896, איבערגעדרוקט פון 1887. אויפ'ן שער־בלאַט שטעהט: „דיא נייע תחנה האָט מתקן גיוועזן האשה הרבנית מרת **סעריל** בת הרב המפורסם מוהר"ר יעקב סגל מדובנא אשת הרב המאור הגדול הבקי בחכמה מהור"ר מרדכי כ"ץ זצ"ל ראפּפורט".

131) נאָר ווען־ניט־ווען ווערען אָנגערופען אויך אנדערע, אָבער אויף אַ גאַנץ קאָנקרעטען אופן, צום ביישפּיעל: „אזוי זאָלן זיך אונזערע טייערע זכות־אבות טין דאַרוועקען פאַר מיר אין פאַר מאַן מאַן אין פאַר מאַני קינדער מאַני שוועסטער, אין פאַר מאַני

ברידער, פאר אלי גיטי פראנד און פאר אלי ידישע קינדער״—אזוי ענדיגט זיך אַ וואריאנט פון דער תחינה „גאָט פון „אברהם״ (נח פרילוצקי: יידישע פאָלקס-לידער״, 16 №, ז. 33). נאָך קאָנקרעטער איז אַן אנדער וואריאנט: „דערבארעם דיך איבער מיין מאן, איבער מיינע קינדאלאך, איבער מיין טאטען, איבער מיין מאמע, איבער מיינע שוועס-טערן, איבער מיינע ברידער און איבער מיר אויך״ (דאָרט ז. 36). אָבער קאָנ-קרעטער, ווי, אין דעם וואריאנט 23 №. קאָן מען שוין גאָר ניט זיין: „רבונו של עולם! מיין זין (זוהן) איז שוין אלט 18 יאָר: ער איז הערש (ערשט?) אין האלבען אלף-בית קלאָר, כ'בעט דיך נאָכאמאָל, אז מיין טאָכטער שאָשע זאָל ווערן אַ כלה דאָס יאָר״ (דאָרט ז. 139).

אַז די דאָזיגע נטיה אַריינצושטעלען אין די תפילות צו גאָט, פּער-זענליכע, פריוואַטע בקשות איז פאַראַן ניט נאָר ביי דער יידישער פרוי, נאָר אויך ביי די פרויען פון אַנדערע פעלקער, זעהט מען פון די תפילות, וואָס מ. גאָרקי ברענגט אין זיין אווטאָביאָגראַפישען בוך „קינדהייט". להיפוך צו זיין ז י י ד ע ן, וועלכער פלעגט זאָגען נאָר די אַלגעמיינע סקאָרבאָווע תפילות, פלעגט זיין ב אָ ב ע זיך ווענדען אָפט צו גאָט מיט אַזאַ מין תפילה, אַשטייגער:... „דו ווייסט דאָך אַליין, גאָטעניו, יעדער וויל פאַר זיך, וואָס בעסער. מיכיילאָ (דאָס איז איר זוהן — ש. נ.) איז דער עלטערער, דאַרף ער בלייבן אין שטאָט; אַז ער זאָל זיך איבערקלייבן אויף יענער זייט טייך, איז אַן עולה... און דער טאַטע האָט מעהר ליב יאַקאָוון (דעם צווייטן זוהן — ש. נ.). איז דאָס גוט, אַפנים, ניט גלייך ליב צו האָבען די אייגענע קינדער? ער איז אַן עקשן, דער אַלטער... וואָלסט אין אים, גאָטעניו, שכל אַריינגעטאָן! א. אַז. וו." און אַזוי גרויס איז דער חילוק צווישען דעם זיידענס און דער באָבעס תפילות, אַז גאָרקי זאָגט: „ביים זיידען איז געווען איין גאָט, ביי דער באָבען גאָר אַן אַנדערער"...

132) די נטיה אנצורופען יעדע פערזאָן מיט אַ נאָמען, איז פאַראַן אויך אין די פאָלקס-ליעדער. פערגלייך די זאַמלונג פון מאַרעק—גינצבורג №№ 132, 354, 355; אויך די זאַמלונג פון י. ל. כהן (צוויי בענד, ניו-יאָרק-וואַרשא, 1912) №№ 13, 14, 15, 20, די ליעדער פון וואַרשאַווסקי. בכלל מוז אַ טייל ווערק אויף עברי-טייטש בעטראַכט ווערען ווי פאָלקסטימליכע, ניט נאָר ווי ווייבערשע ווערק. נאָר וועגען דעם מוז מען רעדען בעזונדער.

133) וועגען דעם חילוק, וואָס איז פאַראַן צווישען ת פ ל ה און ת ח י נ ה, רעדט זיך און דעם מוסר-ספר „לב חכמים״ (אַמסטערדאַם 1706), געדרוקט אינ-איינעם מיט'ן ל ב ט ו ב, דף צ"ו, ע"ב.

134) „פאַר אונז בידנע ווייבער, זאָגט די רעבעצין און „קליין מענשעלע״,—

פאר אונז, בידנע ווייבער, נעביך איז טאקע גוט נאר תחינות, איין איינציגע רפואה צו הערצער פול מיט מכות מיט וואונדען; איין איינציג מיטעל אויסצוויי־נען זיך כאטש א מאל און אויסצוגיסען דאס שווער ביטער געמיט אין הייסע ווארימע קוואלען טרעהרען"...

135) תחינות ובקשות דף מ' (שוין ציטירט).

236) אזוי איז אויך די תורה אין די תחינות—„די ליעבע תורה", שבת—„דער ליעבער הייליגער שבת", און ישראל—„דיינע קינדער ישראל", „דיין ארים פאלק ישראל"...

137) אין זיין שוין פריהער ציטירטען מאנוסקריפט דערצעהלט א. מ. ד י ק, אז ער האט איבערגעארבייט אמאל פאר ראמס פערלאג דעם ק ר ב ן מ נ ח ה, נאר ער האט איהם שוין צופיעל פערטייטשמעריש, האט איהם קיינער אין האנד ניט געוואלט נעמען.

פון דיקס תחינות איז מיר, לויט א האנטשריפטליכער רשימה פון דיקס חיבורים, באקאנט „א שעיע תחינה פון שלש עשרה מדות", ווילנא, 1868, און „א נייע תחינה פון ראש חודש אלול, ווילנא, 1868.

138) מיר זענען בעקאנט זיינע „א נייע תחנה הזכרת נשמות", ווארשא, תרל"ד, און „תחנה חדשה לתשליך" ווארשא, תר"לו.

139) אז איך האב געפרעגט א מאל אין א געשפרעך ביים אלטען מ ז ח, ווער איז די ש ר ה ב ת ט ו ב י ם, האט ער מיך צוגעפהרט צום שפיגעל און אנווייזענדיג אויף זיין פערוואקסענעם געזיכט, האט ער געזאגט:—אט דאס איז זי... אויך אין איינער פון פרצ'ס פאלקסטימליכע געשיכטען שפיעלט שרה בת טובים די ראלע פון א ל ע ג ע נ ד א ר י ש ע ר פיגור.

140) פון די פערשיידענע אויסגאבען פון „שלשה שערים", וואס זענען מיר בעקאנט, איז די עלטסטע (געדרוקט מיט דעם בעזונדער שריפט, וואס מיט איהם פלעגט מען דרוקען אמאל די ווייבערשע ספרים) פון ווילנא, 1864, דרוקע־ריי פון ש. י. פין און א. ה. ראזענקראנץ.

141) הקדמה צום „שבעים מאלצייט", ווילנא, 1877.

142) אלע ווערק פון י. ל. פרץ, II, 28, פערלאג „פראגרעס", ווארשא, 1911.

143) דארט, ז. 24.

144) אוצר הספרים, ז. 121.

145) א. שולמאן: שפת יהודית אשכנזית וספרותה, 67. לויט קארפעלעס האט זי נאך פערפאסט „די געשיכטע פון הויז דוד" (?) און—אינאיינעם מיט ר ח ל ר ו ס ט י ק—„די געשיכטע פון די יודען אין פראג".

146) שולמאַן, דאָרט 64.

147) דאָרט, 63—64. פערגלייך אויך קאַיזערלינג: די יודישע פרויען אין דער געשיכטע etc" ז. 153. לויט קאַיזערלינג איז איהר מאַן געווען ניט אליקום, נאָר אהרן בן אליקום געץ.

148) שולמאַן, 67

149) מיר ציטירען איינע פון די שפּעטערדיגע אויסגאַבען: ווילנא, 1896 איבערגעדרוקט פון 1887. אין דעם עקזעמפּלאַר פון אַן עלטערער אויסגאַבע, וואָס מיר האָבען, פעלען די ערשטע בלעטלעך, נאָר פון דעם טייל, וואָס איז פאַרהאַן, זעהט מען, ווי מיאוס פערגרייזט זענען די שפּעטערדיגע אויסגאַבען. אַזוי לייענען מיר אין אייגער פון זיי: „איך בעט דיך, דו זאָלסט שטאַרקען מיין האַרץ צו מקיים זיין דיינע מצוות, וואָס דו האָסט גיבאָטין צו א ו נ ז ע ר מ ו ט ע ר ח נ ה". דאָס האָט קיין שום זין ניט. קוקען מיר אַריין אין דער עלטערער אויסגאַבע, שטעהט דאָרטען „זאָלסט שטאַרקען מיין האַרץ מקיים צו זיין דיינע מצות, וואָס דוא האָסט גיבאָטען: דער ס י מ ן א י ז ח נ "ה" (חלה, נדה, הדלקת חנר).

150) צו די פרויען־געמען, וואָס זענען אויסגערעכענט אין טעקסט, דאַרף מען נאָך צורעכענען איינע אַן עלטערע וו ע ל ט ל י כ ע פערפאַסערין—מ ל כ ה ב ע ר ל י א ג ד. זי האָט אָנגעשריבען א מעדיציניש ביכעל מיט'ן נאָמען „ד י א ג ל י ק ל י כ ע מ ו ט ע ר, דיא געזונדהייט אין צייט פון שוואַנגערשאַפט צוא פערהיטען", ווילנא, 1827. אחוץ דעם, איז נאָך ווערט דערמאָנט צו ווערען די פרוי פ ט ש ע ל (בת שבע), די טאָכטער פון ר' זאנוויל („היקרה מרת פטשל בת הר"ר זנוויל ז"ל חתן הר"ר זעליגמאַן הורוויץ"), וואָס האָט אַרויסגעגעבען א „געטליך ליעד, אין 25 סטראָפען, (א מין פיוט אויף עברי־טייטש) פון ר' מ ש ה בר' א ב ר ה ם צאָריט (פּראַג, 1603). פערגל. גרינבוים: „כרעסטאָמאַטיע", ז. 331—333.

עברי־טייטש פערמאָגט נאָך אויך א פלאַגיאַטאָרין צום רומיל, דאָס איז איינע א ש יי נ ד ע ל ע, וואָס האָט אונטער איהר נאָמען אַרויסגעגעבען די ליעד וועגען די עשרת הדברות פון ר' מ א י ר וו ע ר ט ע ר (קאַיזערלינג: די יודישע פרויען ז. 154).

151) קייזערלינג: „די יודישע פרויען" ז. 152.

152) שולמאַן, ז. 24—25. דאָרט ווערט אויך געבראַכט די געגראַמטע הקדמה פון דער אַרויסגעבערין ר אָ ז ע ל. דער דייטשער געלעהרטער וו א ג ע נ ז יי ל האָט שטענדאַלס איבערזעצונג אין יאָהר 1705 אַרויסגעגעבען מיט דייטשע לעטערן און מיט א הקדמה אונטער דעם נאָמען: „Rabbi Moses Stendals nach Jüdischer Redeart vorlängst in Reimen gebrachte Psalmen Davids“.

155) ציטירט נאָך קאיזערלינג „יודישע פרויען", ז. 152. דאָרט איז עס געבראַכט מיט לאַטיינישע בוכשטאַבען, דערפאַר איז די פאַרצייטיגע אָרטאָגראַפיע נישט אויפגעהיט.

156) Prof. „Kaufmann: Die Memoiren der Glückel von Hameln"

157) זי האָט, אגב, געזעהן אויך די אָנטלאָפענע פון חמעלינצקיס רדיפות, איבערגעלעבט די שבתי-צבי-בעוועגונג.

158) דאָרט, ז. XIII.

159) דאָרט גופא, ז. 1.

160) דאָרט גופא, ז.3.

161) דאָרט גופא, ז. 4.

162) דאָרט ז. 1.

163) דאָרט ז. 4.

164) מיר ווילען ברענגען כאָטש איין ביישפיעל פון גליקעלס בעשרייבונגס-סאַלאַנט: „... אלזו זענין מיר אין גוטיר פארגניגליכקייט פאר הנוביר גיקומין, איזט אונש (אונז) חמי זצ"ל אנטקיגן גיקומען, אלש איין מלאך, ווי אליהו הנביא, מיט איין שטעקין אין דער האנט, אונ' איין שני ווייסין בארט ביזקין אן זיין גארטיל, אונ' זיין באקין ריצי רויט—לקצר: ווען מאן איין אלטען שינען זאן זאָלט אָפמאָלין, העט מאן אין (איהם) ניט שינער קענען אָפּ מאָלין..." (זכרונות, ז. 156).
